

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : [illegible]

Fârâbi

Yrd. Doç. Dr. Fahrettin OLGUNER

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ : 29

KÜLTÜR VE TURİZM BAKANLIĞI YAYINLARI : 748

FÂRÂBÎ

Yrd. Doç. Dr. Fahrettin OLGUNER

TÜRK BÜYÜKLERİ DİZİSİ : 29

Kapak Düzeni : Saim ONAN

Onay : 3.3.1987 tarih ve 928.1-790 sayı
Birinci baskı , Ağustos 1987
Baskı sayısı : 15.000
Gaye Matbaacılık San.A.Ş. - ANKARA

Fârâbî

870 – 950

Bu minyatür Fârâbî devrine en yakın olan, Abbasi devri resim ekolünden ve Fârâbî'nin malum eşkalinden mülhem olarak Prof. Dr. Süheyl Ünver tarafından hazırlanmıştır.

İÇİNDEKİLER

I- FÂRÂBÎ ÜZERİNE

Fârâbî kimdir, nasıl bir adamdır? Asıl adı ne idi? Nerede doğdu, nerede büyüdü, nerede yaşadı ve hangi millete mensup idi? Hangi kültürün, ya da kültürlerin içinde yetişmişti? Acaba başka Fârâbîler yok muydu? Her doğup gelenin, her yaşayıp gidenin tanınıp tanıtılması gerekli ve hatta mümkün olmadığına göre, onu tanıyıp tanıtmanın gereği nereden doğmaktadır? Acaba o, kaç kitap okumuş, kaç kitap yazmıştır? Başka bir ifade ile o, cemiyetten ve çevresinden ne almış, kendisi çevresine, insanlara ve insanlığa ne vermişti?

Fârâbî'yi dünyaya biz tanıtıyor değiliz. O, henüz kendi devrinde kendini tanıtmış, büyük insanlar arasına girmiş bulunmaktaydı. Nitekim, onun ölümünden kısa bir süre sonra (M.987 yıllarında) kaleme alınan, çeşitli ilimlerden ve bu ilimlerde şöhret bulmuş kişilerden söz eden İbnu'n-Nedim'in **Fihrist** diye bilinen kitabında, Fârâbî'nin ismi de yer alır. Daha sonra yazılan ve şöhrete ermiş kimselerin hayatlarından bahseden, sözgelimi İbn Hallikân'ın **Vefayâtü'l-Ayân-Ünlülerin Ölümleri**, Safadi'nin **el-Vâfî bi'l-Vefeyât-Ölenlere Vefa**, İbn Ebi Üseybiâ'nın **Uyunu'l-Enbâ fi Tabakâti'l-Etıbba-Tabiplerin Hayatları Hakkında Haber Kaynakları** isimli kitaplarda Fârâbî'den de söz edilir ve onun da hayat hikâyesi anlatılır. Ayrıca, Fârâbî'nin kitaplarından birinin adı **Sorulan Sorulara Verilen Cevaplar** adını taşımaktadır. Bu da onun henüz hayatta iken meşhur olduğunu, kendisine birtakım sorular sorulduğunu ve onun bu sorulara cevap verdiğini göstermektedir. Öte yandan, İslâm dünyasında büyük bir şöhrete ulaşmış bulunan Ebu Hamid Gazzâli'nin meşhur olma sebeplerinin başında, Fârâbî gelmektedir. Gazzâli, Fârâbî'ye karşı çıktığı, onun fikirlerini tenkid ettiği için fazla şöhret bulmuş bir kişidir. Fârâbî, yalnız İs-

lâm dünyasında değil, batı dünyasında da tanınmış, şöhret bulmuş, kitapları okunmuş ve faydalanılmış olan bir kişidir. Sözgelimi Fârâbî'nin birçok eseri onbir, onikinci asırlardan itibaren İbrani ve Latin dillerine, daha sonraki asırlarda da Fransızca, Almanca, İngilizce gibi çeşitli dillere tercüme edilip okunmuş; onun şahsı hakkında da bu dillerde tanıtıcı eserler kaleme alınmış bulunmaktadır. Bu sahada bizim tanıdığımız en son eserlerin ikisi, birkaç sene önce Rusya'da Rusça olarak yayınlanmıştır. Memleketimizde de bu sahada bir hayli eser yazılıp yayınlanmaktadır.

Görülüyor ki Fârâbî, insanlığa bir şeyler vermiş ve dolayısıyla dünyaca tanınmış bulunan bir şahsiyettir.

Biz, Fârâbî'yi niçin ele alıyor, tanımaya ve tanıtmaya çalışıyoruz? Acaba, tarihte bir büyük adamımızın bulunduğunu görmek, göstermek ve onunla övünmek için mi? Elbette milletler tarihleri, tarihi şahsiyetleri ile vardırlar. İnsanlık âlemi içinde varlığını gösteremeyen, insanlığa bir şeyler verip insanlığın dikkatini kendisine çekemeyen milletler "millî şahsiyetleri"ni ortaya koyamamış, "hürmet edilmeye değer bir şahsiyet"e ulaşamamış demektir. Dolayısıyla dünyaya söz geçiren tarihi şahsiyetler, mensubu bulundukları milletin "saygı değer şahsiyeti"ni oluştururlar. Onlar, "o milletin şahsiyeti" demektirler. Fakat, "manevi değer" olmanın dışında, meselenin bir başka yönü daha vardır. Bugün insanlık, tarihi devirlerle kıyaslanamayacak derecede üstün bir teknik ve medeniyete sahip bulunmaktadır. Üzerinde düşünmediğimiz zaman bunu, bugünün tabii bir sonucu olarak görürüz. Sözgelimi sobamızın içinde yanan ateş, günlük hayatımızda hiçbir takdir duygumuzu harekete geçirmeyen, oldukça basit bir olay, sade bir varlık olarak görünür. Fakat, dikkat ve biraz da merakla ona baktığımızda onun, insanlık âlemi için hiç de basit ve kolay bir olay olmadığını, böyle hiç kimseye ve hiçbir eşyaya zarar vermeden gelip odanın ortasına konuncaya kadar onun ne uzun asırların çileli badirelerinden geçip geldiğini, nice insanın zekâ kıvılcımlarıyla karışarak beslenip büyüdüğünü ve yüzlerce, binlerce yüzyılın insanlık tecrübesini sırtında taşıdığını birden bire farkediveririz. Bu, fikir ve sosyal ilimler sahasında da böyledir. Üstelik bu sahalar daha karmaşık olduğundan buradaki payları ve katkıları seçip ayırmak; hangi unsurun, hangi fikir icâdının kime âit olduğunu tespit etmek çok zordur ve

hatta bazen imkânsız olmaktadır. Fakat, güçlük ne kadar büyük olursa olsun insan daima şu iki hâdisenin içinde bulunmaktadır: Her insan, çevresinden ve öncekilerden çok, hem de pek çok şey almaktadır. İnsan, çevresine ve insanlığa bir miktar katkıda bulunmaktadır. İnsanlığa katkıda bulunanların sayısı, insanlara nisbetle, çok azdır. Ama bunlar, insanlığın seçkin simalarıdır. Sözün kısası; insan vardır, doğar, büyür ve ölür. İnsan vardır, doğar, büyür ve ölmez. İşte, tanımak ve tanıtmak istediğimiz Fârâbî, bu ölmeyen insanlardan biri ve Türk olan birisidir.

Kendi şahsında Fârâbî, Türk'ün düşünce kâbiliyetini ve felsefi dehâsını gösterdiği gibi, İslâm öncesi ve İslâmi Türk Kültürünün Fikri ve Manevi Mirasını aksettiren, bu mirasın sentezinden doğmuş tam bir BÜTÜNLÜK arzeden "ABİDE ŞAHSİYET" olma vasfını da temsil etmektedir.

II- FÂRÂBÎ KİMDİR?

1-*Doğumu-Adı-Memleketi-Soyu ve Milleti*:

Aynı günlerde ve ilerde kim olacağı bilinmeyen yüzlerce çocuktan biri olarak dünyaya gelen mütefekkirimizin doğum tarihi kesin olarak bilinmemektedir. Kaynaklar, onun, kesin diyebileceğimiz bir rakamla ölüm tarihini verirken, kendisinin öldüğünde seksen yaşında olduğunu belirtirler. Buradan biz, yaklaşık olarak onun M. 870 tarihlerinde doğmuş olduğu sonucuna varıyoruz.

Benzer bir çok ismi birbirinden ayırma zaruretinden doğan bir gelenekle İslâm dünyasında bir kişi, birkaç ismin yanyana gelmesinden meydana gelmiş, âdeta bir isim topluluğu içinde isimlendirilmektedir. "Ebu Nasr" diye künyelenen ve kısaca "Fârâbî" diye bilinen filozofumuz da, işte bu gelenek içinde: "EBU NASR Mehmet bin Mehmed bin Tarhan bin Uzluğ el-FÂRÂBÎ" tarzında isimlendirilmektedir. Görüldüğü üzere mütefekkirimizin asıl adı "MEHMED"[1] dir. Keza babasının adı da Mehmed olup dedesi TARHAN, büyük dedesi de Uzluğ olarak anılmaktadır.

---

1) Bu kelime, bilindiği üzere, Arapçadır ve "Muhammed" şeklinde telâffuz edilir. Ancak, Türkler onu, manayı değiştirmeksizin farklı bir seslendirişle ve çoğunlukla "MEHMED" tarzında telâffuz etmiş ve etmektedirler. Türk selikasına daha uygun bulduğumuzdan biz de bu tarzı kullanıyor ve "MEHMED" diyoruz.

Fârâbî kelimesi, filozofumuzun mensub olduğu vilâyeti gösterir ve "Fârâblı" demektir. Bu "Fârâb" vilayetinden yetişmiş başka büyük adamlar da vardır, onlar da "FÂRÂBÎ" diye anıldıklarından, filozofumuzu belirlemek için kendisine bir de künye verilmiş ve "Ebu Nasr" denilmiş, ancak bu künyede de başka kişiler olduğundan ona dedesinin adı eklenmiş ve "Tarhan oğlu" olmuş, öteki "Tarhan"lar da dikkate alındığından büyük dedesinin adı da ilave edilerek "Uzluğ"[2] denilmiş bulunmaktadır.

Türklerin tarihî yurdu olan Orta Asya'daki Aral gölünün güneydoğusu; Seyhun ve Ceyhun (Sirderya-Amuderya) ırmaklarının arasında kalan ve Buhara, Semerkand, Taşkent... gibi şehirleri de içine alan, Türklerin "Çayardı", Arapların "Mâverâünnehir" dediği bölgenin, o zaman için, önemli şehirlerinden biri olan FÂRÂB şehri, filozofumuzun asıl memleketidir. Daha sonra Otrar ismini alan, Moğol istilâlarından sonra yıkılan, harâbeleri bugünkü Kazakistan toprakları içinde kalan ve Seyhun (Sirderya) ırmağının hemen kenarında bulunan bu şehir, yeşillikleri, ağaçları ve bahçeleri ile tanınmaktaydı. Filozofumuz, yeşillikleriyle meşhur olan Fârâb'ın Vesic Kasabası'nda doğmuştu. Onun çocukluk yılları, işte kendisine tabiat sevgisini ve tabii zevki de aşılamış olduğu kabul edilen bu yeşillikler, bahçeler ve bağlar arasında geçmişti. Bu çocukluk çağının ne kadar sürdüğünü bilmiyoruz, hatta bu devrede onun ne ile meşgul olduğunu da. Onun hayatından bahseden kaynaklardan biri, daha sonraki devreleri ve Şam'ı zikrederek "bahçe bekçiliği" yaptığını kaydetmektedir. Bu nakildeki yer ve zaman yanlışlığını düzeltirsek, Fârâbî'nin çocukluğunu Vesic'in tabii güzellikleri arasında bahçe bekçiliği yaparak geçirmiş olduğunu söyleriz. Bir sınır kasabası olan Vesic, askerî bir kale idi ve askeri kumandanı da, filozofumuzun babası olan Mehmed idi. Dedesinin adı olan Tarhan, mânâ itibariyle Türkler arasında bilinen ve kullanılan bir unvan, bir asalet unvanı ve bir rütbe olduğuna göre, o da, muhtemelen bu bölgenin daha üst rütbedeki askerî bir idârecisi, bir kumandanı olarak bulunuyordu.

Bir asker oğlu, bir asker torunu olan filozofumuzun hayât hikâ-

2) Uzluğ kelimesi de kaynaklarda "Evzelâğ"şeklinde geçmektedir. Ancak, "Uzluğ" tarzında yaygınlaşmış bulunmaktadır. Anadolu söyleşine daha uygun bulduğumuz için biz de "Uzluğ" diyoruz.

yesini, ayrıntılı bir şekilde kaynaklara dayalı olarak takip etme imkânına sahip bulunmamaktayız. Babasının yalnızca ismini ve mesleğini bildiğimiz halde, annesinin kim olduğuna dair hiçbir bilgimiz yoktur. Kendisinin evlenip evlenmediğini, evlenmişse çoluk çocuğunun olup olmadığını da bilmemekteyiz. Künyesi olan ve "Nasrın Babası" anlamına gelen "Ebu Nasr", gerçekten onun baba olabileceğini gösterdiği gibi, bu künye ona sırf sembolik olarak "Ebu Nasr-yardım babası" mânâsında verilmiş de olabilir.

Bizim için pek çok karanlık nokta bırakan mütefekkirimizin hayâtının en açık ve en kesin yönü şudur ki o, bir TÜRK'dür ve hem de büyük dededen itibaren soy kütüğü apaçık okunan bir Türk ırkından gelmektedir. Nitekim, Fârâbî'den bahseden ve meseleyi çok iyi farketmiş görünen kaynakların hemen hepsi, onun isminin sonuna "Türk" kaydını koymaktadırlar. Üstelik, soy itibâriyle Türk olmanın dışında Fârâbî, şuur ve kültür itibariyle de Türk idi. Nitekim, birkaç kaynağın birden ifâde ettiği üzere, İslâm milletlerinin müşterek kültür merkezi olan ve hem de Araplardan birinin halife olarak bulunduğu bir devirde başkent Bağdat'a gelen Fârâbî Türkçe konuşuyordu. Ayrıca o, Türk kıyafetini de, hayatının hemen her devresinde ve ısrarla üzerinde taşıyor, gittiği yerlere onunla gidiyor, saraylara o kıyafetle giriyordu. Nitekim Fârâbî'yi Büveyhoğulları'nın veziri meşhur edip Sâhib İsmail b. Abbâd ile Rey şehrindeki sarayda veya Suriye'de, Şam'da, yahut Halep'te şöhretli, kahraman Seyfüddevle ile karşılaştıran kaynaklar, onu bu iki devlet adamının huzuruna Türk kıyafeti ile çıkarmaktadırlar. Bu hikâyelerdeki tarih ve yer yanlışlıklarını çıkardıktan sonra da bir husus; yani Fârâbî'nin her yerde Türk kıyafeti ile dolaştığı vâkıası tam ve doğru olarak kalmaktadır. Bilhassa Seyfüddevle ile karşılaştığı söylenen devre, Fârâbî'nin, hem bilgi ve şöhret, hem de yaş açısından en olgun devresidir ve o, Türk kıyâfeti ile dolaşmaktadır.

Sonuç şu ki Fârâbî hem bir Türk idi, hem de Türk olmaktan gurur duyuyor, Türk gibi yaşıyor, Türk olarak dolaşıyordu.

Hangi milletten olursa olsun Ortaçağ'daki her Avrupalı mütefekkirin eserini, Avrupa'nın müşterek medeniyet dili olan Latince yazdığı gibi, Fârâbî'nin de eserlerini, İslâm dünyasındaki dinin ve medeniyetin ortak dili olan Arapça yazmış olması, onun milliyetine gölge

düşürmez.

2- Seyâhatleri-Tahsili ve Hocaları:

Çocukluğunun bir bölümünü bahçe bekçiliğinde geçiren Fârâbî, ilk öğrenimi de bu devrede ve bu bölgede yapmış olmalıdır. Nitekim tarihî kaynaklar filozofumuzun doğduğu Vesic Kasabası'nın, kudretli bir emirin oturduğu küçük ve müstahkem bir şehir olduğunu, pazar meydanında büyük bir camii bulunduğunu bildiriyorlar. Bir sınır kasabası olduğuna göre burada mutlaka bir de ribat[3] bulunmalıdır. Devrin kültür, eğitim ve öğretim merkezi olan bu cami ve ribatın da mütefekkirimizin ilk eğitim ve öğretim yeri olması tabiidir. Bu devrede onun kimden ve ne öğrendiğini bilmiyoruz. Ancak, devrin geleneklerini göz önünde tutarak, onun tahsilinin ilk devresinin dini ağırlıklı olduğunu ve bilhassa buradaki ribatta onun ilerde billurlaşacak fikirleri arasında sezilecek ve yaşayışında, tavır ve davranışlarında kendini gösterecek olan tasavvuf terbiyesini almış olduğunu söyleyebiliriz. Nitekim kendisi, filozof olacaklara şöyle tavsiye etmektedir: "Hikmet ve felsefe öğrenmeye başlayanların, doğru ve tam mizaçlı bir genç olması, iyi kimselerin taşıdığı âdetleri taşıması, ilk önce Kur'an, dil ve şeriat ilimlerini öğrenmiş bulunması, nefsine hakim, iffetli ve doğru olması, ahlâksızlıktan... uzak bulunması, geçim gâilesi ile kalbinin dolu olmaması lâzımdır... Felsefeyi bir kazanç vasıtası yapmamalıdır..." derken, kendisi de felsefeye bu yollardan geçerek geldiğini anlatır gibidir.

Belli bir çocukluk devresinden sonra, muhtemelen gençliğinin ilk yıllarında, yine devrin geleneklerine uyarak ve şüphesiz tahsil gâyesiyle onun Taşkent, Semerkand, Buhara... gibi şehirleri gezip görmüş olması tabii görülmektedir. Gittiği şehrin ya da şehirlerin adını bilmemekle birlikte, kaynaklardan onun Horasan'a ve İran'ın daha içlerine kadar gidip geldiğini ve bir müddet oralarda kaldığını öğreniyoruz. Yine yerini ve zamanını söylemeyen kaynaklar Fârâbî'nin "kadılık-hakimlik" ettiğini bildirmektedirler ki bu, Vesic Kasabası'nda veya Fârâb'da ve mütefekkirimizin gençlik yıllarında olmalıdır. Nitekim,

3) **Ribat:** Sınır boylarında düşmana karşı korunmak maksadı ile bir çeşit "sınır karakolu" olarak kurulmuş, bir yandan askeri, öte yandan dini-tasavvufi eğitim-öğretim yapılan yerler, kaleler, konaklar, tekkeler. Bunlar, çok eski bir geleneğe; Buddhist-Türk geleneğine bağlı olarak, Müslüman Türkler tarafından kurulmuş ve kullanılmış müesseselerdir.

yine kaynağın, biraz düzelterek alabileceğimiz ifadesine göre, o, bu devrede kendisine emânet bırakılan ve Aristo'ya ait olan kitapları okurken felsefeye merak sarmış ve bu uğurda, kadılığı da bırakarak, uzak seyâhatlere çıkmış, felsefe ile ilgilenenlerin yanına giderek yalnızca felsefeye olan merakını tatmin etmekle kalmamış, bu sahanın İslâm dünyasındaki en büyük otoritesi olmuştur.

Kadılık mesleğini bırakarak ve Türkçe konuşarak geldiği Bağdad'da mütefekkirimiz, bir yandan Ebu Beşr Mettâ bin Yunus (veya Yunan), Yuhanna bin Haylan gibi kimselerden felsefe ve mantık dersi alıyor, öte yandan da, devrin meşhur dilbilgisi (gramer) âlimi Ebu Bekir Muhammed İbnü's-Serrâc'dan (öl. H. 316/ M. 928) Arapça gramer dersleri alıyordu. Yine mütefekkirimizin hayatını anlatan tarihi kaynaklar, Arapça dilbilgisi dersi aldığı hocaya Fârâbî'nin de mantık dersi verdiğinden bahsetmektedirler ve gerçekten de bu zat, daha sonra kaleme aldığı **Dilbilgisinin Temelleri** adlı eserini mantık kaidelerine dayandırarak yazmış bulunmaktadır. Bütün bunlar bize şunu gösteriyorki Fârâbî, Türk kıyafeti ile ve Türkçe konuşarak Bağdad'a geldiğinde yaşı otuzun epey üzerinde bulunuyordu ve o, Arapça da dahil olmak üzere birçok şey biliyordu. Ancak, İslâm kültür ve medeniyetinin de merkezi olan bu başşehirde o, eski bilgilerini yeniden gözden geçirdi, kuvvetlendirdi ve her sahanın şöhret bulmuş otoritesi ile görüşüp bilgi alış-verişinde bulunarak sahip olduğu bilgileri, "kesin bilgi" şekline dönüştürdü ve kendinden emin kimsenin hali içinde bilgilerini kitap haline getirmeye başladı.

Kaynaklardan biri yukarda sözünü ettiğimiz Yuhanna bin Haylan'ın Harran şehrinde bulunduğunu ve kendisini görmek üzere Fârâbî'nin Harran'a gittiğini söylemektedir. Pek açık olmamakla birlikte bu hâdisenin doğru kabulü herhangi bir zıtlılık doğurmaz. Zirâ bizzat Fârâbî, eski felsefenin eğitim ve öğretim yerlerinden bahsederken, en önemli merkezlerden birinin Harran, ötekinin İskenderiye olduğunu söyler. Nitekim Şam'da bulunduğu sırada kendisi Mısır'a da gitmiş ve bir sene kadar süren Mısır seyahatinde, muhtemelen İskenderiye'yi görmüş ve tetkikte bulunmuştur.

Fârâbî'nin Bağdad hayatının çok hareketli ve hararetli geçtiği muhakkaktır. Bazı mübalağa ve yanlışlıkları da ihtiva eden rivayetler, geceleri bekçi kandillerinden yararlanarak kitap okuduğunu söylemek-

le onun, pek güç şartlar içinde öğrenim ve incelemelerini sürdürdüğünü belirtemeye çalışmaktadırlar. Bu güç şartlar içinde de olsa, artık onun burada eserler yazmaya başladığını biliyoruz.

Bağdad'dan sonra da Fârâbî'yi, tahminen 330 H./940 M. yıllarında Suriye'de; Haleb ve Şam'da görmekteyiz. Burada, kaynakların ortak açıklamalarına göre, Hamdâni'lerden olan ve cesurluğu kadar ilim adamlarına ve sanatkârlara olan alâkası, iltifat ve ikramları ile de tanınan Seyfüddevle'nin izzet ve ihsanlarına kavuşan mütefekkirimizi, çevresindeki kalabalıklara ders verir, onlara bilgi aktarır, inzivada, bağda, bahçede, yeşillikler arasında gezip dolaşırken derin derin düşünür, bu fikir ve düşüncelerini yanındaki deftere, elindeki kâğıt parçalarına yazıp çizer olarak müşahede etmekteyiz. Burada, harcayabileceği kadar bol bir gelir kaynağı bulmuş olmasına rağmen, şahsiyetini değiştirip israflı ve debdebeli bir yaşayış içine girmemiş ve aksine sunulan ikramın günlük zaruri ihtiyaçlarını karşılayanından fazlasını geri çevirerek asil karakterini muhafaza etmiş bulunan mütefekkirimiz, derin düşüncesine ve geniş bilgisine rağmen, şekle ve dış düzene fazla önem vermediğinden fikirlerini rastgele bulduğu kâğıt ve yapraklar üzerine yazıp geçirmiş ve fakat, esen rüzgârlarla akan suların ve kayan toprakların arasında kaybolan yapraklar, onun eserlerinde açılan gediklere ve boşluklara yol açmış görünmektedir.

Kısa bir süre için, şüphesiz yukarda söylediğimiz gibi felsefenin önemli merkezlerinden biri olarak kabul ettiği İskenderiye'yi yakından görüp tanımak maksadıyla,filozofumuz Mısır'a gidip gelmiştir. Yaklaşık bir yıl kadar süren bu seyahatten sonra mütefekkirimiz Şam'a dönmüştür.

3- Fizik ve Ruh Yapısı:

Hayatının öbür yönlerindeki gibi, Fârâbî'nin fizik yapısını gösteren çizgiler de eksik ve belirsizdir. Dâimâ sırtında Türk kıyafeti, ayağında Zerbül denen sivri uçlu yemenileri ile dolaştığı söylenen Fârâbî'nin silüetini çizerken de kaynaklar, onun "kısa boylu, zayıf, seyrek sakallı" olduğunu söylemekle yetinirler.[4]

---

4) Bu tariflere dayanılarak Prof. Dr. Süheyl Ünver tarafından Fârâbî'nin portresi çizilmiştir.

Eflâtun'dan bahseden kitaplardan biri; "Eflâtun, bizim Fârâbî ve İbn Sina gibi düşük bir hayat sürmemiş, dünya işleri ile, siyasetle ilgilenmemiş, takva içinde temiz bir hayât geçirmiş" diyordu. Yakın zamanların bir araştırmacısı da Fârâbî'yi "içki şişeleri arasında kitap yazar" diye tanıtıyordu. Halbuki bunlar, yanlış değerlendirmelerdir ve hiçbir gerçeklik ifâde etmezler.

Sözgelimi Eflâtun, öyle zannedildiği gibi dünyanın her türlü gösterişinden uzak bir köşede, ömrünü ideleri seyretmekle geçirmiş değildir.Aksine çoluk çocuğu, âilesi gibi, günlük hayâtın tabii işleri ile meşgul olmanın da ötesinde Eflâtun, siyaset sahnesinde epey dolaşmış, Atina'nın başına geçen "Otuzlar Konseyi" ile arasında bir sürü takışmalar olmuş, ayrıca zihnindeki ideal devleti gerçekleştirmek için Siraküsa'ya kadar gitmiş, başarı sağlayamadan dönerken yakalanıp köle olarak satılmış... bulunmaktadır ve artık, bugün bunları çok iyi bilmekteyiz. Oysa, hayatının ilk devrelerinde kadı olarak geçirdiği kısa süreli memuriyetini, ömrünün sonlarına doğru Şam'da iltifatlarını gördüğü Emir Seyfüddevle ile olan sınırlı beraberliğini bir yana bırakırsak, Fârâbî'yi günlük hayatın bir çok tabii işleri de dahil, her türlü dünya nimetine sırt çevirmiş, okuma, okutma ve kitap yazma dışında, hiçbir şeyle meşgul olmamış, kendini, bütünü ile hayâtını ilme adamış olarak görmekteyiz.

Fârâbî, yukarıda da söylediğimiz gibi hayatının çocukluk ve ilk gençlik yıllarını doğduğu Vesic Kasabası'nın yeşillikleri arasında geçirmiş, tabiat sevgisini ve tabiî zevklerini de burada geliştirmişti. Onun bu hayat anlayışı, yaşlılığında da devam etmiş ve Fârâbî, ömrünün son bölümünü Şam bahçelerinde, yeşillikler arasında, su kenarlarında, tam bir inziva ve yalnızlık içinde, tabiatla başbaşa, eserlerini yazarak geçirmiş bulunmaktadır.

Hikâyelerden biri Fârâbî'yi Büveyhoğulları veziri meşhur edebiyatçı Sâhib İsmail bin Abbâd ile karşılaştırır. Bu hikâyeye göre Fârâbî, sözü edilen vezirin bir toplantısına, kendisini tanıtmadan ve malum kıyafeti ile girer. Toplantıdakiler kendisini tanımadıkları için onunla alay ederler. Biraz sonra içkiler içilmeye, kafalar tütsülenip dönmeye başlar. Fârâbî, bir musiki parçası çalarak oradakilerin hepsini uyutur ve bir kâğıt üzerine, "Fârâbî yanınıza geldi, onunla alay ettiniz, o da sizi uyuttu ve çıkıp gitti" diye yazarak bırakıp gi-

der. Ayılınca meseleyi öğrenen Sâhib, kendisinin Fârâbî ile görüşmesine engel olan bu hadiseye yıllarca hayıflanır.

İkinci hikâye Fârâbî'yi Şam'da meşhur Emir Seyfüddevle ile karşılaştırır. Yine kendisini tanıtmadan toplantıya giren Fârâbî'ye Seyfüddevle, oturmasını söyler. Fârâbî, Emir'e; "senin yerine mi, kendi makamıma mı oturayım?" diye sorar. Emir; "kendi makamına otur" deyince, Fârâbî geçip vezirin koltuğuna oturur. Baş ucundaki uşaklarına Emir, kendi aralarında konuştukları özel bir dil ile, bu adamın kabalık ettiğini, ona şimdi bazı sorular soracağını, eğer onları cevaplandıramazsa kendisini cezalandıracağını söyler. Bu özel dili anlayan Fârâbî, aynı dil ile vezire, acele etmemesi ve sonucu görmesi gerektiğini söyler. Vezir, Fârâbî'nin bu özel konuşmayı anlamasına hayret eder ve ona bu dili bilip bilmediğini sorar. Fârâbî, kendisine pek çok dil gibi bunu da bildiğini söyler. Toplantıdaki ilim adamları Fârâbî'ye sorular sormaya başlarlar. Fârâbî, her soruyu cevaplandırır. Sonunda soru sormayı bırakan ilim adamları Fârâbî'nin anlattıklarını yazmaya, not etmeye koyulurlar. Vezir, Fârâbî'yi çok sever, ona yiyecek içecek ikram eder. Bunları kabul etmeyen Fârâbî, vezirin özel adamlarından musiki dinlemeyi kabul eder. Sanatkârlardan her birisinin çalışını eksik ve kusurlu bulan Fârâbî, sonunda kendi özel çalgısı ile orada parçalar çalmaya başlar. İlk parçası ile onları güldüren, ikincisi ile ağlatan Fârâbî, sonuncusu ile oradakilerin hepsini uyutur ve kendisi de çıkıp gider.

Kaynakların aktardığı bu rivayetler, şüphesiz ki cereyan etmiş olaylar değildir. Fakat, halk muhayyilesinin Fârâbî'yi görmek ve göstermek istediği makama oturtmak maksadı ile uydurup, olağanüstü unsurlarla süslediği hikâyelerdir ve bu yönü ile de hikâyeler, bize göre, bir değer ifâde etmektedirler. Hikâye unsurları arasında anlatılmak istenen şudur ki: İnsanlardan dünyalık herhangi bir şey isteyip beklemeyen Fârâbî, kim ve hangi mevkide olursa olsun insanların önünde eğilip bükülmez. Onun yeri, aslında devletin en üst kademesidir. Fakat, onun görünüşüne bakıp aldananlar, ona önem vermez, onu küçümserler. Buna aldırış etmeyen Fârâbî, ilmini, bilgisini ve sanattaki ustalığını göstererek kendi değerini ortaya koyup kendisini hafife almak isteyenlere haddini bildirir. O, gerçek bir hakimdir, her dilden anlar. Konuşulan her lisanı çözer, gizli kapaklı her şeyi bilir. İşte halk tasavvu-

runda hikâyeleşen Fârâbî budur.

Şimdi de biz, Fârâbî'yi, Fârâbî'nin kendi eserlerinden daha doğrusu Fârâbî'ye ait olarak gösterilen ve nakledilen, en azından onun umumi düşüncelerine paralel olarak, onun eserlerinden çıkarılıp onun adına atfedilmiş bulunan ve Fârâbî'nin duygularının dünyasına bizi, şüphesiz doğrudan doğruya götürecek olan şiir ve nesir dünyasında seyredelim.

Her büyük adam gibi Fârâbî de dünyada yalnızdır; dengi yoktur, kendisine hitap edecek kimse bulunmamaktadır ve dolayısıyla Fârâbî, kendini kendinde seyrederek bu yalnızlığını gidermektedir:

Gördüm ki zaman dengesiz, sohbet faydasız,
Her başkanda bezginlik, her başta bir sızı var,
Girip kendi evime, en iyisi şu dedim;
Şeref ve izzetini korumakla yetindim.
* * *
Kendi kazancımdan olan, ışıkları avucumda parlayan,
(Hikmet) şarabından içerim her an.
(Mürekkep) şişeleri arkadaşım, şişe sesleri musikimdir,
Mevyeler toplarım (dünyada) yerleri (boş) kalan eskilerin sözlerinden

Kendi evinde oturan ve kendi kendine yetinen Fârâbî, aslında bu dünya ile yetinmez. Hele kavga ve didişmeye o hiç gelemez. Onun gönlü göklerde, gözü ise ebediliktedir:

Ey arkadaş! Asılsız şeylerin mekânını bırak,
Hakikatler ülkesinde olmaya bak.
* * *
Ne ebedi bir yerdir bizim için bu dünya,
Ne de insan sıkışıp kalmalıdır buraya,
* * *
Biz, acele acele çöküp kalkan küre üzerine,
Düşüvermiş çizgilerden başka neyiz!
* * *

Küçüğün küçüğü bir söz yüzünden,
Öteki beriki ile kavga ederiz neden?
* * *
Bizle göklerin ötesi yaraşır iken,
Bu merkezde sıkışıp kalmak neden?

Fârâbî'nin bedeni de ruhunun ve gönlünün peşindedir:

Size kavuşmak arzusu ile cismim yerinde durmuyor,
Çünkü, kalbimin size karşı arzusu ve acelesi var.
* * *
Bir aşık nasıl yerinde oturur ki,
Arzu ve Emel adlı iki kuvvet onu ardından itip dururken.
* * *
Şayet toparlanıp kalkacak olsam, benim de sizden başka bir emelim olur mu?
Nasıl olur ki, benim için size bedel hiç bir şey yoktur.
* * *
Sizden önce nice topluluklar yolumu kesip,
Kalbime girmek için izin istediler de giremediler.

İç âleminin derinliklerinde, arzularının engin dünyasında böyle dolaşırken Fârâbî, bu yüce arzularının nasıl gerçekleşeceğini düşünerek, birden bire her varlığın sahibi, her hadisenin gerçek sebebi olan Tanrı'ya yönelir:

Ey bütün her şeyin sebebi Hak!
Her şeyin kendi feyzinden fışkırdığı Kaynak!
Ortasında nemli toprak ile denizlerden,
Bir de merkez bulunan gök tabaklarının Efendisi!
* * *
Sana yalvarıyorum, bir günahkâr olarak, imdad umarak,
Bu kusurlunun, bu günahkarın hatasını affet!
Ey şu Bütün'ün Sahibi, İdarecisi, kendi feyzinle,
Unsurları benim de unsurum olan şu tabiatın kirinden beni temizle.

Coşkun duygularını, samimi temennilerini, ölçü, kafiye... kaygıları ile şiirin dar kalıplarına sığdıramayan Fârâbî, nesir denen düz yazının daha sıcak, daha samimi iklimine geçerek:

Ey Zaruri varlık! Ey Sebeplerin Sebebi! Ey Ezeli ve Ebedi olan Allah'ım! Senden, beni kötülüklerden korumanı, bana gaye ve hedef olarak, senin rızana uyacak olan işleri vermeni dilerim. Allah'ım! Bana, iyi işleri yapma imkânını bahşet. Sonucu güzel olan işlerimde bana başarı ihsan et. Allah'ım! Beni, güzellik elbiseleri, Peygamberlerin kerâmetleri, gönlü zengin kişilerin saadetleri, hâkimlerin bilgileri, dindar kimselerin huşu duyguları ile donat... Sen, bütün varlıkların tek sebebi, yerin, göğün nuru olan Allah'sın.

Ey yüce kişilerin, yıldızlar âleminin, gökyüzündeki ruhların Efendisi! Bu kulunun üzerine, insanlık duygularının, şu kıymetsiz dünya heveslerinin ağırlığı çöktü. Koruyuculuğunu, bu karışıklıklara karşı bana kalkan, takvanı ise, aşırılığa girmemi önleyici kale yap. Sen, bütün herşeyi ihâta edersin. Allah'ım! Beni, maddi unsurların esaretinden kurtar da, çok geniş olan kendi iklimine, pek yüce olan kendi komşuluğuna al. Allah'ım! Gücümü, yeryüzüne ait cisimlerle benim aramdaki kötü bağları, dünyalık üzüntü ile kederleri koparıp atmaya yetecek, hikmeti de, ruhumu ilahi âlemler ve semâvi ruhlar ile birleştirmeye vesile olacak sebep kıl. Ey Allah'ım! Nefsimi, yüce mukaddes Ruh ile temizle. Aklıma ve duygularıma yüce hikmeti yerleştir. Şu fizik âlemine karşılık bana, meleklerin arkadaşlığını ver. Ey Allah'ım! Bana hidâyeti; doğru yolu ilham et, imânımı, takvâ ile devamlı kıl. Nefsimde, dünyâ sevgisine karşı nefret uyandır. Ey Allah'ım! Asılsız arzularını baskısına karşı beni kuvvetlendir. Nefsimi, ölmez nefislerin evine kavuştur ve onu Cennet-i Alâ'daki şerefli varlıklardan biri kıl.

Seni tesbih ederim Allah'ım, Sen Yücesin! Sen, Bir'sin, Tek'sin. Doğmamış, doğurmamış olan Samed, dengi ve benzeri bulunmayan Bir'sin.

İşte, Fârâbî'nin iç dünyasına tutulan aynadan akseden birkaç

4- Fârâbî'nin Son ve Büyük Seyâhati :

Vesic'den Fârâb'a, Fârâb'dan Horasan'a, Bağdad'a, Harran'a, Şam'a, Halep ve Mısır'a... uzanan maddi dünyada, fizikten kimya, bi-

yolojiden sosyolojiye... uzanan ilim dünyâsında, yıldızdan feleğe, oradan akıllar âlemine... durmadan seyâhat eden ve seksen senelik, uzun sayılabilecek bir ömrün, çok az insana nasip olacak tarzda, her yılını, her gününü ve hattâ her dakikasını çok iyi bir şekilde değerlendirmiş bulunan Fârâbî, bütün bu maddi ve mânevi seyahatlerinin ürünü olan, yukarda ancak bir kısmının ismini verdiğimiz, yüzlerce eseri, bitmeyen, harcandıkça artan bir miras olarak bizlere bırakıp ebedi âleme doğru son ve büyük yolculuğuna çıkmıştır.

Meşhur tarihçi İbnü'l-Esir, Hicretin 339. senesi hâdiselerini anlatırken; "...bu sene, Zilhicce ayının 24. cumartesi gecesi bir ay tutulması oldu. Bu, tam bir ay tutulması idi" dedikten sonra;"Fârâbî de bu sene Şam'da vefât etti..." diye ilâve eder. Fârâbî'den bahseden kaynakların hepsi, onun ölümü ile ilgili olarak aynı târihi, H.333/M. 950 târihini, verirler ve hemen hepsi onun Şam'da vefât ettiğini belirtirler. Ayrıca, onun cenaze namazının, yukarda sözünü ettiğimiz meşhur Emir Seyfüddevle tarafından kıldırıldığını ve Emir'in yanında birçok devlet büyüğünün de hazır bulunduğunu söyleyen kaynaklar, Şam'ın dışındaki "Küçük Kapı Mezarlığı"nda Fârâbî'nin toprağa verildiğini ilâve ederler. Milâdın 945 senesinde Şam'a giren Seyfüddevle'nin kısa bir süre sonra mağlup olarak burayı terkettiği düşünülerek, Fârâbî'nin vefatı sırasında Seyfüddevle'nin Şam'da bulunmasının ve Fârâbî'nin cenaze namazını kıldırmasının mümkün olamayacağı, modern araştırmalarda kaydedilmektedir. Bu tarihlerde Şam'ın kısa sürelerde birkaç defa el değiştirdiği bilinmektedir. Fakat, bu el değiştirmelerden birinde Seyfüddevle'nin Şam'da bulunmuş ve Fârâbî'nin cenaze namazını kıldırmış olması mümkün ve çok muhtemeldir. Seyfüddevle'nin Anadolu'ya geçip Bizans ile çarpışması da bu tarihten ve bu hâdiseden sonra olmalıdır. Her hâlükârda Fârâbî Şam'da vefat etmiştir ve kabri orada bulunmaktadır.

III- FÂRÂBİ'NİN İÇİNDE YETİŞTİĞİ KÜLTÜR VE VE DÜŞÜNCE SİSTEMLERİ

Yukarda da söylediğimiz gibi insan, çevresiyle dâimi bir alışveriş içindedir. O, çevresinden, ister maddi, ister fikri ve mânevi alanda olsun, pek çok şey alır. Bir insanın, bir fikir adamının nasıl olduğunu, ne düşündüğünü öğrenmek için onun hangi çevrede yetiştiğini, nasıl ve hangi gıdalarla beslendiğini bilmek gerekmektedir. Şu halde bir düşünce adamını tanımak; onun çevresini, kültür alanlarını tanımak, ya da bir kültür çevresini incelemek, o kültür çevresi içinde yetişmiş olan ilim ve fikir adamlarını tanımak demek olur. Öyleyse Fârâbî'yi tanıyabilmek için, onun içinde yetiştiği kültür çevresini, daha doğrusu çevrelerini bilmek ve tanımak gerekmektedir. Dolayısıyla, Fârâbî'nin içinde yetiştiği iki kültür çevresini görmeliyiz. Çünkü, Fârâbî'nin yetişmesi açısından kültür çevresi büyük önem taşımaktadır. Bunlardan biri İslâm öncesi Türk Kültürü, öteki ise İslâm veya İslâmi Türk Kültürü'dür.

1- İslâm Öncesi Türkler ve Türk Kültürü[1]:

a) İslâm Öncesi Türkler: (Kayuden kelir men-Nerden geldim ben? Yusuf Has Hâcib, Kutadgu-biliğ)

Bundan önceki bölümde Fârâbî'nin doğduğu, ilk eğitim ve öğretimini gördüğü ve hatta, büyük ihtimalle, ilk memurluk yıllarını geçirdiği yeri belirlemiş ve bu bölgelerin Türklerin anayurdu olduğunu da söylemiştik.

---

1) Bu konu tarihçi, arkeolog, antropolog.....olarak yerli, yabancı bir çok ilim adamı tarafından ele alınmış, incelenmiş ve incelenmektedir: W.Radloff, Prof.Malov, Prof.Dr.İ.Kafesoğlu, Prof.Dr.B.Ögel... Özellikle Fârâbî açısından da mesele hakkında muhterem Dr.E.Esin hanımefendi, tarihi vesikalarla birlikte, bu konuda yapılan arkeolojik ve antropolojik araştırmaları da inceden inceye gözden geçirerek değerlendiren çeşitli kitap ve makaleler kaleme almış bulunmaktadır. Biz meselenin fazla teferruatına inmeden, burada konuyu kısa bir özet halinde sunmaya çalışacağız.

Bu bölgeye İslâm, Fârâbî'nin doğuşundan kısa bir süre önce, yaklaşık olarak M. 840 yıllarında, girmişti. Tarihî kayıtlara göre Türk Hakanı Bilge Köl Kadir Han devrinde (M. 840'da), Sâmâni emirlerinden Nuh b. Mansur el-Râzi'nin Taşkent'i aldığı ve öteki (Sayram-İspicâb... v.b.) şehirleri de barışa zorladığı anlaşılmaktadır. Demek oluyor ki Fârâbî'nin atalarından ilk Müslüman, muhtemelen Vesic kalesi kumandanı olan, babası Mehmed idi. İslâmın henüz girdiği bölgede Müslümanlarla birlikte Müslüman olmayan Türkler de yaşıyorlardı. Nitekim M. 900 yıllarında yazılan bir eser;"Fârâb'da hem Müslümanlar, hem de Karluk Türkleri silahlı kuvvetler bulundururlar" ifâdesi ile durumu aydınlatmaktadır. Kaşgarlı'nın haberinden de öğrendiğimize göre bölgede Türkler çok yoğun halde bulunmaktadırlar.

Bilindiği gibi bölgenin, bu dönemlerde siyasi hâkimi Karluk Türkleri idi. Daha önce Kutluk (M. 681-745), bundan önce de Gök-Türk (552-659 M.) devletlerinin bölge idâresine hâkim bulunduğunu ve gerek idare edenlerin, gerekse çoğunluk itibariyle halkın, Türk olduğunu biliyoruz. Üstelik bu devrede "Millet olarak Türk" olmanın şuuruna varılmış olduğunu da görmekteyiz. Nitekim, meşhur Bilge Kağan'ın hitabesi bu devreye aittir; M. 732 tarihini taşımaktadır ve; "...Ey Türk Milleti kendine dön!..." ibaresi ebediyete kadar dursun diye taşa işlenmiştir.

Bizim burada asıl olarak belirlememiz gereken şey, Gök-Türklerin nereden geldiği ve kimlerin varisleri olduğu hususudur. Hemen şunu belirtelim ki bu tarih, Türk milletinin tarihi şahsiyetini belirlemek açısından hiç de küçümsenecek bir zaman parçası değildir ve aksine, bu günkü dünyanın saygıdeğer milleti olarak kabul edilen milletlerinden pek çoğunun, sözü edilen yıllarda, (Gök-Türklerin tarih sahnesinde olduğu devirlerde), ne ismi, ne de kendisi tarih sahnesinde vardır. Felsefi açıdan baktığımızda şunu görürüz ki; bir milletin "millet" olarak ortaya çıkışı, öyle çok uzun asırlara ihtiyaç göstermez. Sosyal mutasyon dediğimiz çok ani değişimlerle bir iki nesillik bir zaman içinde bir milletin "millet" olarak ortaya çıkışı (veya târih sahnesinden tamamen silinişi) mümkün olmaktadır. Fakat, bir milletin tarihi derinliklere dayanması, onun târihi şahsiyetini, târih tecrübesini, kültür zenginliğini ve nihayet onun millet olarak ayakta durma kabiliyetini gösterir.

İşte bu bakımdan biz, Gök-Türklerin nereden geldiğini görmek istiyoruz.

Fârâbî'nin memleketi olan, daha önce de Gök-Türkler'in vatanı olmuş bulunan bölgelerde, Gök-Türklerden önce yaşayan topluluklar arasında kaynakların dikkatini çeken boylar vardı. Bunlar, kubbeli çadırlarını kağnılar üzerine dikip oradan oraya göç ediyorlardı. Bundan dolayı da kendilerine "kağnılı" anlamına gelen "Kanga" veya başka kaynakların ifadesiyle "Kang-ku" deniyordu. Daha sonra da Gök-Türkler bunları "Kengeres" diye anacaklardı. Milât öncesinin birinci yıllarında ortaya çıkan göçebe ve yarı göçebe boylar, milâttan önceki yedinci yüzyıl dolaylarında dikkatleri çekecek derecede önemli kültür oluşturmuşlardı. Başlangıçta çeşitli unsurları da içinde bulunduran bu boylar, muhtemelen M.Ö. V-IV., veya kesin olarak M.Ö. II. yüzyılda Türkleşmiş bulunuyorlardı. Yine bunların uzak-yakın komşuları; Kırkunlar, Kırgızlar, Basmiller, Uygurlar, Kıpçaklar, Oğuzlar... da ayrı kültür bölgeleri oluşturmakla birlikte Türkleşmiş Türk boyları idiler.

İşte milâttan önceki yüzyıllarda kesin olarak Türkleşmiş ve belli bir kültür seviyesine ulaşmış olan bu boylar, Gök-Türklerin ifadesi ile "Kengeres Devleti"ni oluşturmuşlardı. İlk devirlerde merkezinin Taşkent olduğu sanılan Kengeres'in çeşitli vilayetleri ve vilayet merkezleri vardı. Milâdın V. yüzyılında Kengeres, Fârâbî'nin vatanında bulunuyordu. Çin kaynaklarına göre bu devlet, milâttan önceki II. yüzyılda (136-134 yıllarında) Orta Asya'nın en önemli devleti idi. Kengeres Devleti, milâdın VI. asrında parçalandı. 519'da Heftalitler'in, 593'te Gök-Türk kağanlığının idaresine girdi.

Gök-Türkler, miras olarak aldıkları ırkın özelliklerini devam ettirip geliştirdi ve milli ülkülerini taşlara işleyerek tarih sahnesinden çekildiler. Fârâbî'nin vatanının Karluk Türkleri'nin elinde bulunduğu ve bölgenin, Beylik, Hanlık, Hakanlık... gibi küçük birimler halinde idare edildiği sıralarda İslâm, süratle buralara yayılır ve nihayet M. 932 yılında "Karahanlılar" adı ile, Fârâbî'nin vatanını da içine alan bölgenin ilk büyük ve resmî "İslâmi-Türk Devlet"i kurulur.

b) İslâm Öncesi Türk Maddi Kültürü:

Bugünkü Kazakistan'ın başşehri Alma-ata yakınlarında Esik (veya

Issık) çayı kıyılarında bulunan, büyük bir ihtimalle M.Ö. V-IV. yüzyıllara ve en erken M.Ö. II. yüzyıla ait olduğu bilinen yazı, Türkçe olup Gök-Türk harflerinin ilkel bir şekli olarak kabul edilmektedir. Bu ise, bu bölgelerin çok eski zamanlardan beri Türk olduğunu gösterdiği gibi, Türk kültürünün milâttan önceki yüzyıllarda bir yazıya sahip olabilecek kadar gelişmiş bulunduğunu da gösterir.

Türkler, bilhassa Uygurlar, çok erken tarihlerden itibaren sırlı tuğla ve kiremit tekniğini biliyor ve kullanıyorlardı. İslâm öncesi tarihlerde Kaşgar'da da kullanılan bu tekniğin, İslâm mimarisine Hakâni Türkleri tarafından getirildiği anlaşılmaktadır. Fakat, bundan da öteye gidersek Mâverâünnehir'de Taş Devrinden kalma, künbedli çadıra benzer, ağaçtan yapılmış mesken kalıntılarının bulunduğunu görürüz. Yine bu bölgede bulunan ve milât yıllarına ait olan sikkeler tabii olarak kabul edilmektedir. İpek yolunun belkemiğini kendilerine âit bulunan Gök-Türklerin ipek ve kumaş ticareti yapması basit işlerdendir. Ancak, dünyanın en eski düğümlü halkasının, milât öncesi ikinci yüzyıla ait olması ve bunun "Tegreg" Türkleri'nin eseri bulunması dikkate değer hâdisedir. Türklerin iyi silah yapmayı başkalarına öğrettiğinin bilindiği gibi, Halife Mehdi devrinde (M. 775-788 yıllarında) Semerkand emirine esir düşen Uygurların Müslümanlara kâğıt yapmayı öğrettiğinin bilinmesi de gerekli olmaktadır. Toprakkale'deki saray harabesi, burada bulunan heykeller... geriye bırakılmış değerli kültür ürünleridir. Ancak, duvar resimleri arasındaki esmer, beyaz tenli, şişman hanımın kanun veya çeng çalar olması Fârâbi'nin kültür çevresi için çok ilgi çekici manzara oluşturmaktadır. Bu gelenek Fârâbî'nin devrine kadar yoluna devam etmiş olmalıdır. Nitekim M. 568'de Çin fagfuruna gelen bir Gök-Türk hakan kızına, Gök-Türk ve Orta Asya musiki sanatkârlarının refakat ettiğini Çin kaynakları haber vermektedirler.

Biz burada İslâm Öncesi Türklerin "Maddi Kültür" veya "Teknik" diyebileceğimiz ürünlerinden birkaç örnek göstermeye çalıştık.

c) İslâm Öncesi Türk Fikri ve Mânevi Kültürü:

İslâm öncesi devirlerde Türklerin çok çeşitli bölgelerde ve farklı siyasi birlikler içinde yaşadığını biliyoruz. Ayrıca, tarihin eski devirlerinde Türkler içinde yetişmiş ve sesini uzaklara duyurmuş büyük dü-

şünce adamı, filozof... gibi kimseler de bulamıyor, daha doğrusu tarihi devirlerin vesikadan yoksun karanlıkları içinde, bu vasıfta olan kimseleri bulup çıkaramıyoruz. Dolayısıyla burada belli bir yerden, belli bir siyasi ve idâri çevrenin fikri atmosferinden, ya da bir kaç kişinin belli başlı fikirlerinden söz etme durumunda değiliz. Tabiiki bu, Türkler'in fikirden ve mânevi kültürden yoksun oldukları anlamına gelmez. Çünkü bundan önceki bölümde Türklerin teknik ürünlerinden bahsettik. Bunların bir kısmının tarihin çok eski devirlerinden, milât öncesi yüzyıllardan gelme olduğunu belirttik. Unutmamak gerekir ki, teknik, kendi başına ortaya çıkan bağımsız bir hâdise değil, aksine o, ilmin eşyaya tatbik edilmesi ve maddede görülmesidir. Dolayısıyla teknik, belli bir ilmi seviyeyi ve bunun temelinde yatan geniş bir düşünce ufkunu gösterir. Şu halde Türklerin asırların ardından akıp gelen maddi ve teknik ürünleri de elbette onların düşünce seviyelerinin üstünlüğüne şahitlik eder. Hem de başkalarına örnek olacak tarzda. Biz yukarda andığımız eserlere burada bir tanesini daha ekleyelim. Kaynaklar, "Oniki Hayvanlı Bir Takvim"den söz ederler. Bugün bizim kulandığımız oniki ay, 365 gün esasına dayalı olan, teknik bir bilginin ötesinde, kozmogonik ve kozmolojik düşünceyi de aksettiren bu eserin görüntüleri Orhon Kitabeleri'ne, Divan-ı Lügati't-Türk'e... uzanmış bulunmaktadır. Kırgız Türkleri tarafından icat edildiği ve Çin dahil pek çok millet ve medeniyete tesir ettiği ve hattâ doğrudan doğruya oralarda kullanıldığı bilinen ve kabul edilen bu eserin, ferd olarak yaratıcısı bilinmemekte ve o, "Türklere ait kollektif bir eser" olarak ortada durmaktadır. İşte meseleye bu yönden bakmak, Türklere ait fikir ve düşünceyi, kollektif eserlerde ve umumi tasavvurlarda aramak gerekmektedir.

İnsan bu dünya içinde yaşamakta, burada faaliyetlerini sürdürmekte; başarılarını, sevinçlerini burada duymakta, üzüntü ve kederlerini burada karşılamakta, ıstıraplarını burada göğüslemektedir. Yaşanan bu olayları düşünmeye, değerlendirmeye başlayınca olayların sevinç ve başarı kadar, sıkıntı ve başarısızlıklarla da dolu olduğunu gören insan, kendi gücü ve emeği dışında, bunları oluşturan başka güç ve sebeplerin de bulunduğunun farkına varır ve onları aramaya koyulur. Bu hareket insanı, uzaklara, derinlere, yücelere, o kâinatın ötelerine... yolculuklara sevkeder. Bu uzun seyahatler sonunda onun elde ettiği,

onun; dünya, hadiseler, onların ötesi ve bütünü ile kainat hakkında vermiş olduğu bir "Değer hükmü"nden ibarettir. Bazen, başkaları ve hattâ pek çoğu için de geçerli olan bu hükme biz "Hikmet" diyoruz. Kâh efsaneleşen, kâh destanlaşan, masal ve hikâye haline bürünen bu "kollektif değer hükmü", Türklerin fikri ve felsefi düşüncelerini oluşturmakta ve aksettirmektedir. Şu halde Türklerin fikri ve manevi kültürlerini onların o kollektif hikmetlerinde, efsânelerinde, masal ve destanlarında görmek gerekir. Hemen şunu belirtelim ki Orhun Abideleri, Kültekin, Bilge Kağan Kitabeleri, Alp Ertunga, Ergenekon... destanları, Oğuz Menkıbeleri, Dede Korkut Hikâyeleri... yakın tarihe ait eserlerdir. Fakat, unutmamak gerekir ki, yazıya geçirilişi, tespiti yönünden yakın geçmişe ait olmakla birlikte bunlar, Türklerin tarihin derinliklerinden gelen kabullerini, kanâatlerini, bütünü ile dünya görüşlerini aksettiren eserlerdir ve bu sağlam yapılı değerlerinden dolayıdır ki bu hikâye, bu destan ve bu efsaneler, İslâmi devirde de, İslâmi renge bürünmüş olarak devam etmiş bulunmaktadırlar.

İşte, Türk destanlarında, Türk hikâye, masal ve efsanelerinde biz, ilerde saf felsefenin konusunu teşkil edecek olan pek çok sorunun, elbetteki birtakım kabul ve inançlara dayalı, cevaplarını bulmaktayız.

Meselâ, bazı Türk efsanelerinde âlem hakkında kozmogonik açıklamalar yer alır. Bunlara göre Tanrı vardır. O, ilkdir. Ezeli Hâkim olan O, göğün onyedinci katında ve kâinatın üstünde oturur. Kendi emri altında bulunan, kendinden çıkmış, kendi vasıtasiyle varlığa kavuşmuş birçok ilâhlarla birlikte O, kâinatı idare eder. Üçüncü kat gökte insanların "Ak ülkesi-cennet", bütün hayatın kaynağı olan "süt gölü-hayat suyu-kevser" bulunmaktadır.

Bir başka efsaneye göre gökte, yukardan aşağıya tanrılar sıralanmaktadır. Bunların başında bulunan Tanrı, sonsuz kudrete sahiptir. Yukarı gök mabutlarının sayısı dokuzdur (dokuz ağa öze). Aşağı mabutların sayısı da sekizdir (sekiz ağa öze).

Yine efsaneye göre Tanrı Karahan, "Kişi"yi yaratmış, o kendisine karşı gururlanınca o da onu cezalandırmış, kendisinden uçma kabiliyetini alarak onu, oturmak üzere bir yıldıza göndermiştir.

Bu açıklamalar başka kozmogonilerle, sözgelemi İran ve Yunan kozmogonileriyle karşılaştırılırsa şu sonuca varılır ki; Türk kozmogonisin de Yunan'ın birbirinden bağımsız "çok", ne de İran'ın birbi-

riyle çarpışan "zıt" prensipleri vardır. Aksine Türk kozmogonisi "birlik" esasına dayanır (monisttir) ve bu haliyle de o, semavi dinlere, onların; Tanrı, melekler, cennet, ruhun ölmezliği, Hz. Adem'in cennetten kovuluşu ...gibi kavremlarına tamamen paralel düşer.

Dede Korkut'tan Deli Dumrul hikâyesini biliriz. Orada Deli Dumrul Azrail'e karşı çıkar. Sonunda onunla başedemeyeceğini anlar. Yerine can verecek kimseleri arar. Anne ve babasından geri çevrilen dileği, karısı tarafından yerine getirilir.

Öte yandan Bilge Kağan'ın milletine seslenişi vardır. Burada Kağan, Türkler'in başına gelen halleri, Çinlilerin hilekârlığını, kendi mağlubiyetlerini, bunun sebeplerini, kendi ihmallerini, ahlak gevşekliklerini, başka milletleri taklit etme heveslerini... acı acı anlatır.

Gerek Deli Dumrul hikâyesinde, gerekse Bilge Kağan hitabesindeki ahlâki görüş yine çeşitli felsefe sistemleriyle karşılaştırılır. Burada ne sınırsız bir kayıtsızlık, ne de içinden çıkılmaz bir determinizm ve fatalizm vardır. Aksine, insanın gücü, irâdesi ve sorumluluğu ile "Mutlak Kudret" ve "O'nun hakimiyeti" tatlı bir âhenk oluşturmaktadırlar. Bilhassa, Deli Dumrul ile anne ve babası arasındaki tabii; "biyolojik bağ" karşısında, karı ile koca arasındaki "sevgi bağı"nın değerlendirilişi dikkatleri çekmektedir.

İşte, ninnilerle, masallarla, hikâyelerle... Fârâbî bu dünya içinde büyüdü ve yetişti.

d) İslâm Öncesi Türk Dünyasında Görülen Dinler ve Fikir Akımları:

İslâm Öncesi Türk dünyasında, siyâsi açıdan olduğu gibi din açısından da bir birliğin olmadığı göze çarpar. Çeşitli yerlerde ayrı dinler görüldüğü gibi, aynı yerlerde birbirini takip eden zamanlarda ayrı dinler görülmüş, hattâ aynı yerde ve aynı zamanda başka başka dinler de yan yana bulunmuşlardır. Şamanizm, Buddhizm, Hıristiyanlık, Yahudilik, Maniheizm...

Ayrıca, bir din veya umumi bir dünya görüşü olarak kabul edilen Üniversalizm ve batıdan gelmiş bulunan Yunan kültür ve felsefesi,İslâm Öncesi Türk dünyasında görülen belli başlı din ve fikir akımları olarak görülür.

Bunlar arasında gerek Fârâbî'ye olan tesiri, gerekse Türk dünyasındaki ağırlığı açısından Buddhizm ve Üniversalizm önem taşımaktadır.

Üniversalizm, milât öncesi yıllara dayanır. Buna göre esas olan "bütün"dür. Fertler ya da birimler bu "bütün"ün bir parçasıdır ve bununla birleşmesi halinde bir değer ifâde eder. Yer, gök, dağ, taş, güneş, yıldız... gibi unsurların hepsi kozmik bir sistem içinde birleşir ve bir kompozisyon meydana getirir. Her şey, her fert "bütün"ün parçası olduğu için "değer" ifade eder ve küçümsenemez. Sonunda bütün insanlar "kurtuluş"a ereceklerdir. İşte bu görüşler din, fikir ve siyâset alanlarında geniş bir müsamahanın doğmasına sebep olmuştur.

Buddhizm de tahminen milât yıllarında Türkler arasında görülmektedir. Hindistan'da "kast" sistemi olmasına rağmen, Buddhizm'in Türkler arasındaki kabul ve uygulamasında her sınıftan insan "rahip" olabiliyordu. Rahipler Türkçe olarak "burkan" diye anılıyorlardı. Burkan, insanları "mistik" bir hayata çağırıyordu. Canlı cansız, hiçbir şeye zarar vermemek, başkaları için fedakârlık, hattâ kendini fedâ, bu mesleğin temel prensibiydi ve kişi sonunda "nirvana"da kendinden geçip "mutlak" ile bir oluyordu.

Bu haliyle Buddhizm'in Türkleri, Çinlilere esir düşürdüğünü belirtelim.

Konumuz açısından önemli olan nokta şu ki Burkan Sakyamuni, kendisini bir dünya hükümdarı; zaman çarkını çeviren bir kudret olarak tanıtmıştır. Ancak, Burkan'ın bu kâinat idaresinde kendisi için yardımcı, ya da aracılar (Bodhisatva'lar) vardır. Bu aracıların sayısı ise "on"dur.

Yine Fârâbi'nin henüz kendi diyarında iken Yunan düşünce ve kültürü ile karşılaşmış olduğunu belirtelim. Milâdın VI. yüzyılından Argu ve Taşkent bölgesinde bazı Hıristiyan mezheplerinin ve bilhassa Süryanilerin olduğunu biliyoruz. Roma'nın baskısından kaçan Hıristiyanlar, İran içerlerine Merv'e kadar gelmişlerdir. Yunan felsefesini iyi bilen son kişilerden birinin Mervli olduğunu bize, Fârâbi kendisi haber vermektedir.

2- Türk-İslâm Kültürü:

a) İslâm:

Bilindiği gibi İslâm bir dindir, felsefe değildir. Ancak, her din ...tâ her dinden çok İslâmiyet, inananlarına, felsefenin sahasına

giren konularda dahil olmak üzere pek çok konuda, belli düşünceler aşılar ve meselelere bir bakış açısı kazandırır. Fârâbî'nin ruh yapısını, yukarda gösterdik. Dolayısıyla Fârâbi'nin düşünce sistemi içinde en çok yeri işgal eden şüphesiz ki İslâm'dır. Bu bakımdan biz, İslâm'ın belli başlı konularındaki temel prensip ve görüşlerini belirtelim.

İslâm'ın temel kitabı olan Kur'an-ı Kerim, Peygamber Hz. Muhammed'e (M. 570-632) Allah tarafından vahiy yoluyla indirilmiştir. Bu dine ait iman, ibâdet ve işlerin yerine getirilmesi, emir ve yasakların temeli, insanın maddi ve manevi hayatıyla alakalı bilgilerin özü bu Mukaddes Kitap'ta yer alır.

Kur'an-ı Kerim'in bir çeşit açıklaması ve uygulaması demek olan Hz. Muhammed'in sözleri, işleri ve görüp gözeterek çevresindekilere yaptırdığı şeyler "Hadis" külliyâtını oluşturur.

İslâm dini hakkında yapılmış ve yapılacak araştırmaların ve verilecek hükümlerin tamamı, doğrudan doğruya veya dolaylı olarak işte bu asıl kaynaklara (Kur'an ve Hadis'e) dayanmak zorundadır.

Bu çerçeve içerisinde İslâm'ın belli başlı alanlardaki ana prensipleri şöyle sıralanabilir:

İnanç alanında; Bir tek "Allah" vardır. O; ezeli, ebedi, sonsuz ve bakidir. Yaratıcı, gerçek sebep ve gerçek işyapıcı (fâil) O'dur. Her şeyi O, yaratmıştır. O, her zaman ve her an "işyapar" haldedir. O'nun kudreti ve bilgisi sonsuzdur ve O, her şeyi bilir.

Peygamberlik müessesesi vardır. Bütün Peygamberlere inanılır. Peygamber, hakikatleri; insanlar için lüzumlu olan bilgileri, insanların kendi akılları ile bulamayacakları veya akıl ile yürüdükleri taktirde dâimâ yanılma tehlikesinde olacakları gerçekleri, yahut da en büyük ve en adaletli otoriteye (Tanrı'ya) ait olacağı için insanların hiç tereddüt etmeden hiçbir şüpheye ve duygu zaafına düşmeden kabul edebileceği emir ve yasakların (vahiy yolu ile) Allah'dan alarak insanlara nakil ve tebliğ eder.

Öbür dünyaya inanmak esastır. Bu, ruhun ölmezliği ve insanın o dünyada ceza veya mükafat göreceği esasını da beraberinde getirir. Kaza ve kadere inanılır. Burada, Allah'ın sonsuz ilmi, kudreti ve her şeyi planlayıp ona göre yapması ve yaptırtması (takdiri) ile insanın hürriyeti, gücü ve iradesi birbiriyle zıtlaşmadan; biri ötekini ortadan kaldırmaksızın, tam bir ahenk içinde birlikte ve beraberce bulunur ve

kabul edilirler.

İbadet; kul ile Allah arasındaki bağı sağlamak; insanın ruhunu temizleyerek onu Allah'a kavuşturmak görevini yerine getirmeye yönelik bir takım düşünce, söz ve fiiller bütünüdür.

İyi şeylerin yapılması, kötü şeylerin yapılmaması "Allah'ın emir ve yasakları" şeklinde gösterilmiştir. Kul, herşeyden önce Allah'ın emirlerini yerine getirmek durumundadır ve kişinin ilk sorumlu olduğu varlık da Allah'dır. Ahlâk fiilinin uygulama alanı insan topluluklan ve çevrenin bütün yaratıklarıdır. Ahlâk fiili mutlak olarak karşılıksızdır. Allah'ın rızası dışında ahlâk fiilinin hiçbir gayesi ve maksadı olamaz.

İbadetin gayesi, ahlâk ve ruh temizliğinin sağlanmasıdır.

İnsanın olgunluğu, huzuru ve mesud olması, ahlâk temizliğine ve üstünlüğüne göredir.

Bir topluluk nasıl meydana gelir? Toplulukta fertleri birbirine bağlayan unsurlar nelerdir? Bir devlet ve millet nasıl teşekkül eder... gibi saf düşünceyi ilgilendiren sorular, dinin benimsediği, üzerinde durduğu şeyler değildir. Dine göre cemiyet, tarihi bir gerçektir. O, bir gerçektir. O, bir gerçek olarak kabul ettiği cemiyetin huzurunu, sükûnunu, bir kelime ile saadetini sağlamayı hedef alır. Bu bakımdan cemiyet; fertlerin ortaklaşa anlaşarak, kaynaşıp yardımlaşarak hep birlikte bu ve öteki dünya saâdetini elde etmek için meydana getirdikleri bir topluluktur. Burada, doğuştan gelen zaruri ve tabii unsurlarla, irâdeye dayalı olan unsurlar yanyana ve kaynaşmış halde bulunur. Cemiyetin teşkilâtlanması (organize olması), bir takım sınıfların oluşması, onun âhengi bakımından gereklidir. Bu teşkilatlanmada ve bunun işleyişinde birtakım katı ve değişmez kalıplar yoktur. Dolayısıyle, her türlü zaman ve mekân kaydı dışında, belli bir rejim ve değişmez bir devlet şekli de savunulamaz. Organize bir cemiyette önemli olan, herkesin, her zümrenin ve hattâ canlı cansız her yaratığın hak ve hukukunun korunması, varlığının saygı ile karşılanması esasıdır. Bütün insanlar ve bütün varlık Allah'a aittir. Dolayısıyla insanlardan birine ve hattâ her hangi bir canlıya veya bir eşyaya zulmetmek, onun hakkını almak, ona saldırmak, her şeyden önce onun sahibine (Allah'a) karşı işlenmiş bir suçtur. Buna göre de bu suçu işleyen hem bu dünyada, hem de öbür dünyada ceza görür. Ferdin ve cemiyetin karşılıklı hakla-

rı, görevleri ve sorumlulukları vardır. Biri ötekinin ne görev ve yükümlülüğünü, ne de sorumluluğunu ortadan kaldırır. Ne fert topluluğu ne, de, topluluk ferdi red ve inkâr edebilir. Hukuk ve ahlâk, cemiyet ve devlet düzenini ortaklaşa ayakta tutan ve yürüten kaideler bütünüdür. Ahlâkın ve hukukun bozulması, cemiyetin kopmasına ve devletin çökmesine yol açar.

Gittiği her yere bu prensiplerle giden İslâm, M. 840 yıllarında Fârâbî'nin vatanına geldi. Camide, mescidde, ribatta... bunlar öğretildi ve öğrenildi.

b) İslâm Dünyasında Fikir Hareketleri ve Siyasi Durum:

Hz. Muhammed, bir din kurucusu idi. Dinin esaslarını Allah'tan alıyor, kullara bildiriyordu. Dolayısıyla O'nun tartışmaya ihtiyacı yoktu. Bu faaliyetler içinde başka fikir akımlarının olması da elbette ki düşünülemezdi. O, bu dünyadan ayrılmadan önce görevini yerine getirdi; din, her şeyi ile tamamlandı.

Hz. Muhammed'in bu dünyadan ayrılışından sonra da "dinin yayılması" devam etti. O, çok çeşitli iklim ve bölgede çeşitli ırk ve milletlere uzandı. Dış dünya ile bağlantı, Müslümanları çeşitli düşünce ve kültür çevrelerinin içine soktuğu gibi, onları türlü meselelerle de karşı karşıya getirdi.

Dinlerinden emin olup, kendilerine güvenen Müslümanlar, her ilim ve kültür çevresinden yararlanmaya, bu ilim ve kültürün kaynağı olan eserleri tercümeye başladılar. Tercümelerin başladığı tarihlerde, Hicret'in üzerinden henüz yüzyıl bile geçmemişti. Bu faaliyet gelişti, genişledi. Abbasiler döneminde yarı resmi tercüme ve öğretim müesseseleri kuruldu. Bu maksatla Bağdad'da Halife'nin desteği ile ortaya çıkan Beytü'l-Hikme Fârâbî'nin doğumundan yarım asır önce kurulmuştu.

Hz. Muhammed'in bu dünyadan ayrılışından sonra Müslümanlar üzerinden, vahiy ile desteklenen mutlak bir otorite kalkmış bulunuyordu. Ortaya çıkan yeni meseleler, yine dinin temel kaynaklarına (Kur'an-ı Kerim ve Hadis'lere) dayandırılıyor, ancak bunların şahsi kanaatlere göre yorumu yapılıyordu. Bu ise çeşitli fikir ayrılıklarına yol açtı ve İslâm dünyasında, gerek inanç, gerek günlük işler ve hukuk, gerekse siyaset alanında birbirinden ayrı meslek ve mezhepler doğdu. Bu ayrılıklar bir yandan meselelerin daha çok tartışılmasına ve do-

layısıyla fikrin gelişmesine yardımcı olurken öbür yandan da yer yer çatışmalara ve kavgalara sebep oluyordu.

Ayrı gruplardan her biri kendi fikirlerinin doğru olduğunu savunuyor, bunun isbatı için de aynı kaynaklara (Kur'an-ı Kerim ve Hadisler'e) başvuruyordu. Oysa, aynı kaynak birbirine zıt iki ayrı fikrin ve iki ayrı grubun destekçisi olamazdı. Öyleyse kaynaklar farklı yorumlara tabi tutuluyordu. Bunun ortadan kaldırılabilmesi için kaynakların aynı tarzda yorumlanmasına yardım edecek "ortak ölçü" bulmak gerekiyordu. Bu ise, bütün insanların ortak ölçüsü olan "akıl'" olmalıydı. Bu hal, İslâm dünyasında "akılcı" cereyanların doğmasına, ya da en azından gelişmesine yol açtı. Akılcı kelâm (rasyonalist teoloji) dediğimiz akım, saray çevrelerine kadar girdi ve Abbâsi Halifelerinin desteğini sağladı. Bu merhaleden sonra burada da bir takım aşırılıklara kaçıldı. Aklın insanlar arasında anlaşmayı sağlayacak "ortak bir ölçü" olduğu unutularak akılcıların görüş ve düşünceleri başkalarına zorla kabul ettirilmeye kalkışıldı ve bu yolda bazı baskılara baş vuruldu.

Bütün bu olanlar esaslı bir soruyu ortaya koyuyordu: Din ile akıl, birbirinden ayrı, hattâ bir birine zıt "iki alan"mı oluşturuyorlardı? Eğer böyle değilse, bunlar uzlaştırılabilir miydi? Şayet bu yapılacaksa ortak nokta ne olmalıydı?

İşte, Fârâbî'nin yetiştiği devirde İslâm dünyasının fikri seviyesi ve meseleleri...

Öte yandan İslâm Fetihleri devam ediyordu. Ancak, eski iktidarlarını yitiren hanedanlar ve istiklâllerini kaybeden çeşitli milletler, merkezi otoriteye karşı çıkıyor; Abbâsi Halifeleri ile mücâdele ediyorlardı. Yer yer bağımsız ya da yarı müstakil Beylik, Hükümdarlık...lar kuruluyordu.

Acaba, İslâmın herkese ve her millete sağlam bir inanç, derin bir heyecan ve büyük bir dinamizm yanında, bir gönül huzuru sağlayan manevi havasına parelel olarak, İslâm dünyası da adâlet, şefkat, cesaret... gibi ahlâk faziletleriyle donanmış bir hükümdarın buyruğu altında, siyâsi ve içtimâi bir birliğe, bir vahdete kavuşturulamaz mıydı?

İşte, Fârâbî'nin dehasından cevap ve çözüm bekleyen İslâm dünyasının büyük problemlerden biri daha...

IV-ÇEŞİTLİ KÜLTÜR VE DÜŞÜNCE SİSTEMLERİ KARŞISINDA FÂRÂBÎ

1- İlkçağ Batı (Yunan) Felsefesi Karşısında Fârâbî:

İslâm Öncesi Devirlerde İlkçağ Batı (Yunan) Felsefesi İran'a girmiş, Cündişâpur Medresesi'nde eğitim-öğretim alanı da bulmuş idi. Çeşitli Hıristiyan grupları, bilhassa Süryâniler aracılığı ile bu kültürün Fârâbî'nin memleketine; Fârâb bölgesine kadar uzandığını, ilk tahsil yıllarında Fârâbî'nin bununla karşı karşıya gelmiş olmasının kesin olduğunu da belirtmiştik.

Fârâbî'nin eğitimi ve öğretiminin ikinci devresinin Bağdad çevresi olduğuna, Fârâbî'nin geldiği sıralarda buradaki ilim ve kültür faâliyetlerinin doruk noktasına varmış, Fârâbî'nin ise burada felsefe derslerinin almış ve Hıristiyan hocalardan Batı Felsefesi öğrenmiş bulunduğuna da yukarıda temas etmiş idik.

Demek oluyor ki Fârâbî, İlkçağ Batı Felsefesini biliyordu. Özellikle Eflâtun ve Aristo'yu tetkik etmişti. Aristo'ya ait kitaplardan pek çoğuna onun tarafından açıklamalar (şerhler) yapıldığı, Eflâtun'un eserlerinden bazılarının yine onun tarafından özetlendiği, aktarıldığı... bilinmektedir. Dolayısıyla, Fârâbî'nin bildiği, incelediği bu felsefeden ve bu filozoflardan kendi düşüncesine ve düşünce sistemine pek çok şey alıp aktardığı muhakkaktır ve olması da tabii idi. Ancak, bütün bu alıntıların, Fârâbî'yi "adı geçen bu iki filozofun taklidcisi" durumuna sokmadığını, rahatlıkla söyleyebiliriz. Çünkü, sözgelimi Yeniçağ'ın büyük filozofu İ. Kant (1724-1801), bağımsız, başarılı bir filozoftur. Onun en büyük başarısı, "saf aklın tenkidi; yani, saf akla dayalı bir metafiziğin kurulamayacağı" hususundaki açıklamaları idi ve bundan sonra batıda gerçekten de "saf akla dayalı metafizik kurma teşebbüsleri" olmadı denebilir. Oysa İ. Kant'ın yaptığı iş, tam yedi asır önce E. Hamid Gazzali (1058-1111) tarafından İslâm dünyasında gerçekleştirilmişti. Eğer İ. Kant'ın Gazzali'yi bilmediği söylenirse, (ki

bilmemesi düşünülemez) bir başka örnek hiçbir itiraza yer bırakmaz. Eflâtun (M.Ö.427-347), bilinen büyük bir filozoftur. Oysa, fikirlerinin pek çoğu kendinden önceki filozoflarca, birer ikişer de olsa, söylenmiş bulunmaktaydı. Sözgelimi "ideler" nazariyesine ait fikirlerin çoğu, filozof Parmenides (M.Ö. 544-450) tarafından söylenmişti. Eflâtun bunu gizlemeye de çalışmıyordu. Aksine, Eflâtun'un "ideler" nazariyesini açıkladığı eserin ismi de büyük filozofun ismini taşıyordu, *Parmenides idi.*

Şimdi eğer, Parmenides'e rağmen Eflâtun büyük ve bağımsız bir filozof ise ve eğer, E. H. Gazzali'ye rağmen İ. Kant, orijinal bir filozof ise, Eflâtun ve Aristo... lara rağmen de Fârâbî, müstakil ve orijinal bir filozoftur.

Eflâtun ve Aristo karşısında Fârâbî'nin durumu ele alınırken iki husus, bize göre, gözden kaçırılmaktadır. Şöyle ki: Söylenenlerin aksine Fârâbî, İlkçağ Batı felsefesini, özellikle sözü edilen iki büyük filozofu tam olarak bilmemektedir. Nitekim İslâm dünyasında yine "Aristocu" olarak tanınan bir büyük filozof İbn Rüşd, Fârâbî'yi "Aristo'yu anlamamakla suçluyordu. Gerçekten de Fârâbî, sözgelimi Aristo'ya atfedilen sahte bir eseri (Esolocya'yı) hakikaten onun zannediyor ve bundan hiç şüphe etmiyordu. Ve yine Fârâbî, meselâ, Eflâtun'un "Kanunlar" diye bilinen kitabını özetlemiş, İslâm dünyasına aktarmıştı. Orijinali oniki kitaptan (bölümden) oluşan bu eserin, Fârâbî sadece sekiz kitabını (bölümünü) biliyordu, tamamını ise bilmiyordu, görmemişti.

Tam bilinmeyen bir şeyin taklidi nasıl olur?

İkinci ve bizce daha önemli olan nokta şu ki; Fârâbî, sözü edilen felsefelere ve filozoflara karşı çıkmıyor, aksine onları benimsiyor, onlarla aynı kanaati paylaştığını ilân ediyordu. Çünkü Fârâbî, orijinal olmak hevesinde değil, aksine, her sağduyu sahibinin kolayca bulabileceği ve tarihi olarak da bulmuş olduğu "değişmez hakikât"i, kendinden öncekilerin de yapmış olduğu gibi, çevresine kendinden sonra geleceklere duyurmak arzu ve iştiyakında idi. Aslında bu kanaat ona, kendisinin mensubu bulunduğu dinden; İslâm dininden gelmekteydi. Zira İslâm'a göre Hz.Adem, insan soyunun ilki olduğu gibi, "külli hakikat" i bilenlerin de ilkini teşkil ve temsil eder.Ha-

kikatin nesilden nesile intikâli , ilâhi iradenin tabii bir tecellisi olarak görünür. Ne var ki, insan topluluklarındaki çeşitli karışıklar, zaman zaman bu ezeli hakikatin örtülmesine, onun bir sır perdesi altına gizlenmesine sebeb olmuş ve olmaktadır. İşte, filozof, hakim ve peygamber.. ünvanları ile gelen, gözü ve gönlü açık kimselerin yaptığı, zamanla ve çeşitli sebeplerle gölgelenip sır perdesi altına girmiş bulunan ezeli hakikatin üzerindeki bu perdeyi kaldırıp onu bütün topluluklara göstermekten ibarettir. İşte Fârâbî, kendinden önce yaşamış bulunan bu.. mutlu kişilerin adını anmaktan, kendisini de onlar arasında görmekten ve aynı görüşü onlarla paylaşmaktan bahtiyarlık duymaktadır.

Bu duygularla hareket eden Fârâbî, kendinden önce gelen filozofları kendine göre alıyor ve onları kendine göre yorumlayıp değerlendiriyordu. Daha doğrusu o, kendi görüş ve kanaatlerini âdeta onlara söyletiyor, onların diliyle ifade ediyordu. Çünkü, Fârâbî'ye göre eski filozoflar çoğunlukla sembolik ifadeler kullanmışlardır. Meselâ, Fârâbî'ye bakılırsa ilmin kadrini bilmeyen, veya kötüye kullanmak isteyenler onu anlamasınlar diye, Eflâtun, çetin bir yol seçmiş ve sembolik ifadeler kullanmıştır. Bu hâli bilmeyenler onun ifadesini anlayamazlar. Fakat, onun sembollü ifade kullandığını duyanlar da, her cümlesini sembolik zannederek ters yorumlar ve yine yanılırlar. Öyleyse Eflâtun'u iyi anlayabilmek için, onun hangi ifâdesinin sembolik, hangi ifadesinin sembolsüz; açık bir anlatım olduğunu bilmek gerekmektedir. İşte bu yolda yürüyen Fârâbî, Eflâtun'un cümlelerini, kendi yorumuna göre anlatır. Sözgelimi Eflâtun'un bilgi nazariyesi "hatırlama-reminiscence"dır. Yani, ona göre, bizim ruhlarımız ideler âleminde her şeyin aslını görüyor ve biliyordu. Buraya gelirken bilgilerimizi unuttuk. İdeler âleminde aslı olan şeylerin burada benzerleri; gölgeleri var. Biz burada bu benzerleri; gölgeleri görünce ruhumuzda olan o eski bilgiler canlanıyor. Bu açıklama ve bu sonuç, iki bakımdan Fârâbî'yi tatmin etmez. Çünkü, bu haliyle bu sonuç, bir yandan Aristo'nun açıklamalarına ters düşmektedir. Zira, Aristo bilgiyi tecrübeye dayandırmaktadır. Öte yandan da Kur'an'a ters düşmektedir. Çünkü onun açıklamalarına göre insanın bedeni yapılıp tesviye edildikten sonra ona ruh verilmektedir ve insan, bilgi de dahil olmak üzere, bütün fiillerini bu beden içinde ortaya koymaktadır. Üstelik her ruhun tek bir

bedeni vardır.Tenazüh (metampsikoz) denilen ruhun bedenden bedene göç etmesi de Kur'an hükümleriyle bağdaşamaz. Öyleyse, bütün bunlara karşı Eflâtun'un görüşü müdafaa edilemez. Fakat, Eflâtun'un doğrudan doğruya reddedilmesi de Fârâbî'nin nezaket anlayışına uymaz. Çünkü, ona göre hakikat birdir ve bir olan hakikat önünde bu üç büyük otoritenin ayrı ayrı görüşlerde olmaları mümkün değildir. Öyleyse Fârâbî'ye bir tek yol kalıyordu. Cümleleri, üç büyük otoriteyi uzlaştıracak tarzda, tabiiki kendi kanaatine uygun olarak ve tamamiyle serbest bir şekilde yorumlamak. O da bunu yapıyordu: "Bilgi, ancak duyu vasıtasiyle elde edilir. Önce görülen eşyanın bilgisi tek tek ve şuursuz olarak ruha yerleşir. İnsan bunun farkına varmaz. Çünkü bilgiler parça parça "hissedilmez" durumdadır. Sonra bunları idrak eden insan, onların daha önce de kendi ruhunda var olduğunu ve şimdi hatırladığını zanneder. Oysa bu tecrübeler ruhta birikince ruh "akleder" hale gelir. Akıl; tecrübe demektir; tecrübelerin çoğalmasıyla ortaya çıkar".

Görülüyor ki Fârâbî'nin maksadı, felsefe tarihi yapmak; eski filozofların düşüncelerini bize olduğu gibi aktarmak, onları övmek, savunmak, tenkit etmek, eksikliklerini tamamlamak, hatâlarını düzeltmek... değildir. O, hakikât olduğuna inandığı fikirleri, kendisine katıldığını kabul ettiği kimselerle birlikte "ortak bir düşünce olarak" çevresine yansıtmaktadır. Bu yorumlamada ise onun en büyük ölçüsü İslâm olmaktadır.

2- İslâm Öncesi Türk Düşüncesi ve Fârâbî:

Fârâbî'nin içinde yetiştiği kültür çevrelerinden biri olarak eski Türk kültürüne temas etmiştik. Kendi devrinde bütün canlılığı ile yaşamakta olan bu kültürün, onun düşüncesi üzerinde derin izler bırakması tabii idi.

Bir din ve bir dünya görüşü olarak "Üniversalizm"in Türkler arasında yayılmış olduğunu, yukarda söylemiştik. Bunun iki noktası Fârâbî açısından dikkat çekici olmaktadır. Şöyle ki; Üniversalizm, bütün tabiat kuvvetlerini ve kainatın bütün unsurlarını bir bütün halinde birleştiren kozmik bir sistem görünümü arzediyordu. Öte yandan, bilhassa Konfuçius'un yorumu ve tesiri ile, bütün dünyaya hakim olmak isteyen bir "dünya devleti kurma ideali"ni ortaya koymuş bulunuyor-

du. Bu iki noktadan birincisi Fârâbî'nin kozmolojik, ikincisi ise devlet ve siyaset sisteminde yol gösterici bir ilham kaynağı olmuş bulunmaktadır. Nitekim, ilerde göstereceğimiz gibi Fârâbî, başına Tanrı'yı, merkezine insanı yerleştirdiği kainatı bir bütün olarak incelemiş, öte yandan da devleti, kademe kademe bütün insanlığı içine alan bir "dünya devleti" olarak düşünmüştür.

Yine Eski Türk kültüründen Fârâbî'ye intikal etmiş unsurlardan birisi, Buddhizm'in "Burkan" nazariyesidir. Bu nazariyeye göre "Burkan" dünyadan uzaklaşmış, nirvanaya ermiştir. Burkan ile kâinât arasında on derecelik makamlar ve aracılık eden "bodhisatva"lar vardır. Bunlar, Fârâbî'nin ilerde temas edeceğimiz, "On akıl" nazariyesine tesir etmiştir.

İslâm öncesi Türk kültüründen bahsederken Türk efsanelerinde geçen "gökkatları"ndan ve buralarda oturan "ağalar"dan da söz etmiştik. Bu kavramların da Fârâbî'nin kozmolojik açıklamalarına; akıllar, felekler, bunların sayıları... üzerine tesir ettiğini görmekteyiz. Yine hikâyelerde ve kahramanlık destanlarında geçen olayların, sözgelimi Deli Dumrul hikâyesinin ve onlardaki değer hükümlerinin Fârâbî'nin ahlâk ve siyaset nazariyelerinde derin izler bıraktığı görülmektedir.

Şurası gözden uzak tutulmamalıdır ki; **eski Türk kültüründen kendisine intikal etmiş, unsurları da Fârâbî, İslâmi ölçüler içinde değerlendirmiş ve bu ölçüler içinde onlardan yararlanmış bulunmaktadır.**

Sözgelimi Fârâbî'nin düşünce sistemindeki Üniversalizm izlerine, "Fârâbî ve İslâm" açısından bakalım: Üniversalizmdeki "Kâinat bütünlüğü", İslâm'ın "Tanrı-kâinat" arasındaki daimi ve kopmaz bağın bir başka ifadesidir. Buradaki "dünyaya hakim olma" fikri ise, "İslâm dininin bütün dünyayı ve bütün insanları içine alması- cihan şümul olması"fikrine dönüşmüş gibidir. Bu hakimiyeti elinde bulunduran da elbette, bütün faziletleri kendinde toplamış bulunan Hz. Muhammed olacaktır ve Fârâbî de bunu böyle düşünmektedir.

Öte yandan, gerek Buddhizm'den gelen "Burkan nazariyesi; oradaki on derecelik makamlar", gerekse eski Türk efsanelerinden gelen "gökkatları, bu katlarda oturan ağalar..." gibi kavramların Fârâbî'nin kozmolojik açıklamalarına "akıllar, felekler" olarak aksetmiş olduğu-

nu belirttik. Buradaki "akıl, felek..." ve benzeri kavramlar İlkçağ batı felsefesinden alınmış olmakla birlikte, Fârâbî'nin terminolojisinde bunlar, aynı zamanda da İslâm terminolojisindeki "semâ, ruh, melek..." kavramlarını ifade eder tarzda kullanılmış bulunmaktadır. Nitekim o, varlıkların sıralanışında Tanrı'dan sonra gelen akılları "ruhâni varlıklar; melekler" olarak isimlendirilmekte ve meselâ "Faal Akıl" dediği varlığa aynı zamanda da "Ruhu'l-Emin; Ruhu'l-Kuds; Cebrail" demektedir ki bu sonuncular tamamiyle İslâma ait "dini terimler" dir.

Eski Türk hikâye ve destanlarındaki değer hükümlerinin de tamamen İslâmi ahlâk ve değer ölçülerine girdiği, İslâmi faziletlere büründüğü görülmektedir.

Öyleyse, tekrar edelim ki, Fârâbî, çeşitli fikirlerden ve sistemlerden faydalanmış, ancak onları İslâmi ölçülere göre değerlendirip kullanmış bulunmaktadır.

3- İslâm ve Fârâbî:

Babadan itibaren Fârâbî'nin Müslüman olduğunu, gerek doğup büyüdüğü, ilk eğitim-öğretimini aldığı yerler ve gerekse daha sonraki dönemlerde gezip gördüğü, inceleme ve araştırmalar yaptığı yerler itibariyle onun İslâm kültürü içinde yetişmiş bulunduğunu açıklamıştık.

İslâma yeni girmiş bir bölgede ve yeni Müslüman olmuş gruplar içinde İslâmi heyecanın ne derecede yüksek olduğu ve olacağı kolayca anlaşılabilir. Biz örnek olarak burada bir-iki hadise nakledelim:

Yezid İbn Muhalleb, Dihistan'ı (714-716 milât yıllarında) aldı. Türk Hükümdarı Sul Tigin, adadaki kalesine sığındı. Altı aylık bir kuşatmadan sonra kale düştü. Ganimetler arasında değerli taşlarla süslü bir "tac" bulunuyordu. Hükümdarın zorbalığının ve israfının sembolü olarak kabul edilen bu tac, Müslüman askerler tarafından istenmediği için bir dilenciye hediye edildi. Fakat, Arap Kumandan İbn Muhalleb tâcın peşine düştü ve gece gizlice onu dilenciden biraz para vererek geri aldı. Öte yanda ise Türk hakan Sul Tigin, Müslüman olmak, ancak imanını İslâm'ın en yüksek temsilcisi huzurunda açıklamak istiyordu. Arap kumandan onu halifenin yanına gönderdi. Bağdad'da, Hz. Peygaber'in halifeden de büyük olduğunu öğrenen Sul Tigin, huzura çık-

madı, Medine'ye gitti ve Hz. Muhammed'in kabri önünde şehâdet getirdi.

İkincisi, büyük Türk sufisi Hoca Ahmed Yesevi (vefatı H. 562/M. 1166) hakkında olan bir menkabedir. Buna göre, çocukluğundan beri Hz. Peygamber'in hiçbir sünnetini terketmeden yerine getirmiş olan Hoca Ahmed Yesevi, altmışüç yaşına gelince yer altına gizlenmek istedi. Çünkü, Hz. Peygamber, altmışüç yaşına gelince bu dünyadan ayrılmış ve toprak altına girmişti. Ahmet Yesevi ise, altmışüç yaşından sonra Hz.Peygamber'in yolundan ayrılıp toprak üstünde yaşıyamazdı, o da toprak altına girmeliydi. İşte bu sebeple tekkenin bir tarafında, merdivenle inilen bir kuyu kazdılar ve orada bir hücre yaptılar.Ahmet Yesevi oraya indi ve ömrünün kalan kısmını orada geçirdi. Onun yirmibeş sene yaşadığı söylenmektedir.

Bu hâdiselerden birincisi Fârâbî'den önceki, ikincisi ise Fârâbî' den sonraki tarihlere ait nakillerdir. Birincisi bir olay, ikincisi ise bir menkabedir. Fakat, her ikisi de Türklerin yaşadığı İslâmi heyecanı göstermektedir. İslâm önünde Fârâbî'nin duyduğu heyecan da bunlardan farklı değildir.

Fârâbî'nin ruh yapısına yukarda temas ettik. Felsefesini açıklarken onun İslâm karşısındaki tavrı da, bu ruh halinin dışında değildir. Onun İlkçağ Batı (Yunan) Felsefesinden ve eski Türk kültüründen yararlandığını, kendi sisteminde bunlardan pek çok örnekler bulunduğunu gösterdik. Ancak, hangi kaynaktan olursa olsun, herhangi bir fikri alıp kullanırken, ya da reddederken onun, daima inandığı dinin (İslâmın) o konudaki görüşlerini, değerlendirmelerinin temel ölçüsü olarak almış, ötekilerini bunlarla uzlaştırmaya çalışmış, bunun için de, gerektiğinde onları serbestçe yorumlamış, olduğunu belirttik.

Şu noktayı da belirtmek gerekir ki, Fârâbî, yer yer İslâmın; Kur'an'ın ifadelerini de yorumlamaya tabi tutmuştur. Ancak, onun bu konudaki prensibi bellidir. O, Kur'an'ın tam açık olmayan ifade ve kavramlarını yorumlamış, açık ve kesin olanlarında ise hiçbir yorumlamaya gitmemiştir. Söz gelimi Kur'an, Tanrı'yı ilk (Evvel) olarak vasıflandırır. Fârâbî için de bu böyledir ve bu noktada onun hiç bir şüphesi yoktur. Çünkü Kur'an bunu "kesin hüküm" olarak belirtir. Fârâbî sadece buna mantıki yoldan açıklamalar getirmeye çalışır: Tanrı, her bakımdan ilkdir. O, sebep olarak ilkdir; bütün varlığın ilk

sebebi O'dur. Varlıklar varlıklarını O'ndan alırlar. O, varlık bakımından ilkdir. O'ndan önce başka bir varlık olmadığı gibi onunla birlikte de başka bir varlık ya da varlıklar yoktur. Şu halde O, "ezeli", öteki varlıklar ise "sonradan" olma vasfındadırlar.

Fârâbî'nin bu açıklamalarında, Kur'an'a zıt hiçbir nokta yoktur ve aksine bunlar, tamamiyle Kur'an hükümlerine uygundur. Ancak, mesele göründüğü kadar basit değildir. Çünkü, acaba Tanrı'nın dışındaki varlıkların "sonradan olma" vasfı nasıl gerçekleşir? Buna verilecek ilk cevap elbette şu olacaktır: Tanrı vardır, O'nun dışında mutlak yokluk vardır. Bu yokluk üzerinden belli bir zaman geçmiş, sonra da öteki varlıklar yaratılmış ve böylece onlar "sonradan olma" vasfını almış bulunmaktadırlar. Fakat bu hüküm, birçok meseleyi de beraberinde getirmektedir: Her şeyden önce acaba "yokluk" nedir? "Yokluk" içinde "zaman" nasıl geçer? Eğer, "yokluk" ve "zaman" gerçekleşebilen şeyler ise, âlemin "sonradan olma" vasfı kendiliğinden ortaya çıkmış olur. Fakat, bu taktirde de "yokluk" ve "zaman" kavramları, Tanrı ile birlikte "ezeli olma" vasfını kazanırlar ve böylece yine Tanrı'dan başka "İlkler" ortaya çıkmış olur. Bu ise, ne Kur'an'ın, ne de Fârâbî'nin düşüncesine uygun düşer. Ayrıca Tanrı, daima fiil halinde olan bir varlıktır. O'nun iş yapmadığı bir an, bir yokluk anı, nasıl düşünülebilir? Üstelik Tanrı, sonsuz ve sınırsız bir "ilim sıfatına" sahiptir. O'nun ilmi içinde bir "yokluk anı" düşünülemez. Fakat, "yokluk" kavramını kaldırdığımız taktirde de âlem, Tanrı ile birlikte, "ezeli olma" vasfını hemen kazanıverir.

Hemen söyleyelim ki bu sonuncu meseleler, Kur'an'ın sorduğu, üzerinde durduğu meseleler değildir. Çünkü Kur'an'a göre Tanrı, ilkdir. O, âlemi yaratmıştır. Tanrı, aynı zamanda da sonsuz ilim sıfatına sahiptir. O, her şeyi, her an bilir. Onun için "yokluk" düşünülemez. Kur'an'ın bu hükümleri, imana dayalı hükümlerdir. O, bunlara iman edilmesini ister. İman edilince de hiçbir mesele kalmaz.

Bir filozof olarak Fârâbî, yukardaki soruların cevaplarını bulmaya çalışır. O, bu soruları cevaplandırırken akla ve klasik mantığa başvurur. Fakat, bu cevapların pürüzsüz ve problemsiz olduğunu söylemek mümkün değildir. Çünkü varılan sonuçlar, birbirine zıt hükümler ortaya çıkarırlar. Bu hükümlerden herbiri başlıbaşına alınınca "doğru" olabilirlerse de, iki hüküm bir arada düşünülünce, zıt durumlar ortaya çıkar.

İşte bu sonuçtur ki Gazzali'yi harekete geçirmiş ve ona Tehâfu-tü'l-Felasife'yi yazdırtmıştır. Gazzali bu eserinde filozofların tutarsızlıklarını uzun uzadıya anlatır. Onun burada gösterdiği şudur ki; filozofları bu tutarsızlığa götüren, onların kullandığı vasıta ve metod, yani saf akıl ve mantıktır. Sonuç, "saf akla dayalı metafizik kurulamaz" olmaktadır ve bu sonuçta Gazzali haklı görünmektedir. Çünkü, düşüncenin onu takip eden yüzyıllardaki gelişmesi bu türlü olmuş ve düşünce tarihi Gazzali'ye hak verir duruma gelmiş bulunmaktadır."

Ancak Gazzali, "saf akıl ile metafiziğe girilemez" sonucunda kalmıyor, bu sonuca dayanarak O, filozofları, özellikle Fârâbî ve İbni Sina'yı, "kafir" olmakla suçluyordu. İşte bu son hükümde Gazzali, bize göre, haksız (ve hatta din açısından suçlu) duruma düşmektedir. Çünkü yukarda da temas ettiğimiz gibi,[1] herhangi bir konunun açıklanmasında başarı elde edememek, ya da sonuca giden yolda birtakım engellerle, tehlikelerle karşılaşma ayrı, bir hüküm, hem de imana dayalı bir hüküm olarak sonucu kabul veya red etmek *ayrı şeylerdir*. Nitekim, Gazzali'nin de belirttiği gibi, saf akılla metafiziğe girilemez. Bu şu demektir ki saf akılla verilen hükümler, metafizik hakikate uymaz; yani, aklın *bu hükümleri, metafizik sahada birbiriyle çelişen hükümler* ve durumlar meydana getirir. Birbiriyle çelişen hükümlerden hiçbiri tercih edilemez veya biri tercih edilmişse, mantık açısından öteki reddedilmiş sayılır. Şimdi, bir ilim adamı, bir filozof değil, sadece bir mümin zaman zaman da olsa, inancını akla uydurmak (rasyonalize etmek); inandığı şeyleri aklı ile düşünüp onları akla uygun hükümler haline getirmek ihtiyacını duyar. Bu, hemen her inananın, herhangi bir zamanda, içine düştüğü, ya da düşübileceği bir haldir. Onun böyle saf duygularla ortaya koyduğu bu hükümler de şüphesiz mantık açısından birbiriyle çelişen hükümler olacaktır. Çünkü, metafiziğe ait hükümlerdir. Fakat, aklının ortaya koyduğu, birbiriyle çatışan bu zıt hükümlere rağmen O, inanmakta, imanında hiçbir sarsıntı hissetmemektedir. Ve hattâ, çoğu zaman O, kendi hükümlerindeki bu çelişmenin farkında bile değildir. Acaba bu durumda, böyle bir mümine "kafir" denebilir mi? Elbette denemez. Şüphesiz Fârâbî'nin durumu da bundan hiç farklı değildir. Akıl alanındaki çelişen hükümlerine rağ-

---

1) Bak, V. Bölüm, I. Fasıl (Fârâbî Hakkında Söylenenler)

men Fârâbî, sonucu, hiçbir tereddüde yer vermeyecek tarzda kabul ve ilân etmektedir. Sözgelimi, "Tanrı İlk'dir" hükmünde onun hiçbir şüphesi yoktur. Bu hüküm onun en iyi bilinen iki eserinin; el-Medine-tü'l-Fâzıla ile es-Siyasetü'l-Medeniyye adlı eserlerinin başında yer alır.

Öyleyse, din açısından, "Allah vardır ve birdir, Hz. Muhammed O'nun kulu ve Peygamberidir" diyen kimse, mümindir ve ona "kafir" denilemez.

İşte, Fârâbî'nin din karşısındaki tutumuna, Gazzali'ye rağmen, bu açıdan bakılmalıdır.

Felsefe sistemini kurarken hemen her fikre ve her kaynağa el atan Fârâbî'nin sonuç olarak verdiği her hükmün merkezini dini duygu ve düşünce oluşturmaktadır.

V- FÂRÂBÎ'NİN İLMÎ ŞAHSİYETİ VE ESERLERİ

1-Fârâbî Hakkında Söylenenler :

Her büyük adam gibi Fârâbî'nin de lehinde ve aleyhinde söylenenler çok olmuştur. Onun çeşitli zamanlarda ve çeşitli kimselerce değerlendirmeye tabi tutulan eserleri ve fikirleri kâh ilgi ve iltifat görmüş övülmüş, kâh eksik, tezadlı ve zararlı bulunup yerilmiştir. Biz bunlardan bazılarına kısaca temas edelim.

O devrin büyük ansiklopedi ve biyografi yazarlarından olan İbnü'n-Nedim, "mantığı ve eski ilimleri iyi bilen" bir insan olarak zikrettiği Fârâbî'yi "Aristo kitaplarının açıklayıcısı ve yorumlayıcısı" diye tanıtır. Daha sonraki yüzyılların biyografi yazarı olan İbnü'l-Kıtti, onun filozof olduğunu, öteki filozofları geride bıraktığını, gerçek felsefeyi ortaya koymada onları kat kat aştığını, sözgelimi el-kindi'nin anlayamadığı altından kalkamadığı meseleleri,Fârâbî'nin çözdüğünü ve onun felsefeyi kusursuz ifadelerle, tatlı bir uslup içinde anlattığını belirtir. Yine bir biyografi yazarı ve İbnü'l-Kıtti'nin akranı sayılabilecek olan İbn Ebi Usaybia ise; "gönlü temiz, zekâsı kuvvetli" diye tanıttığı Fârâbî'yi; "mükemmel, faziletli, önder bir filozof" olarak vasıflandırarak, onun felsefe ilimlerini sağlam yerine oturttuğunu,matematikte ise üstün bir mevkie sahip olduğunu açıklar. İbn Ebi Usaybia, Fârâbî'nin tıp alanında da başarılı olduğunu söyleyerek onun bütün ilimleri bildiğini ilâve eder.

Yukarıda adını andığımız biyografi yazarlarıyla aşağı yukarı aynı yıllarda hayatta görülen ve kendisi de daha geniş çaplı bir biyografi yazarı olan *İbn Hallikan, altını çizerek, üstüne basarak* "Türk" olduğunu vurguladığı Fârâbî'nin; "Müslümanlar'ın gerçek filozofu" bulunduğunu söyleyerek "felsefenin sırlarının onun tarafından çözüldüğü" nü açıklar.

Bütün bu övgü dolu sözlerin yanında Fârâbî'nin aleyhinde söylenmiş sözler de çoktur. Sözgelimi, İslâm dünyasında hemen her gruptan pek çok ilim ve fikir adamını tenkit eden İbn Teymiye, Fârâbî'yi de tenkit etmiş bulunmaktadır. Ona göre Fârâbi'nin birbirine zıd fikirleri vardır. Bundan önce de Endülüslü mutasavvıf İbn Sebin, ayrı noktalarda ve fakat benzer tarzda tenkitler yöneltmiş, Fârâbî'nin fikirleri arasında bazı tereddütlerin ve tezadların bulunduğunu belirtmişti.

Fârâbî'ye en acı tenkidler yönelten, şüphesiz ki Ebu Hâmid Gazzali olmuştur. Gazzali, "İslâm dünyasında felsefeden en iyi anlayan, İlkçağ batı ve özellikle Aristo felsefesini en iyi bilen" diye tanıttığı Fârâbî'ye şiddetli hücumlarda bulunur. Aristo'nun metafizik alanındaki fikirlerinin sapık, bunları kabul etmenin ise, dini açıdan küfür olduğunu, Aristo'yu *benimsemekle Fârâbî'nin* de ayni yolda bulunduğunu belirten Gazzali,tenkitlerinde (İbn Sinâ da dahil olmak üzere) Fârâbi'yi hedef aldığını, Fârâbi'nin fikirlerini çürütmekle Aristo' nun fikirlerini de çürütmüş olacağını belirterek, tamamen akıl sahasında ele aldığı meseleleri, Tehâfutü'l-Felâsife adlı eserinde enine boyuna tartışırken filozoflara olanca gücüyle hücum eder.

Gazzali'nin bu konudaki fikirleri, İslâm dünyasında büyük yankılar uyandırmış ve bu yüzden İslâm toplulukları içinde asırlarca Fârâbî'ye kuşku ile bakılmıştır.

İlerde konuya tekrar döneceğimizi haber vermekle birlikte burada hemen şunu söyleyelim ki; Gazzali'nin hücumlarında haklı bulunduğu noktalar yok değildir. Bilindiği gibi filozoflara karşı çıkışlarında Gazzali, metafizik sahaya "saf akıl" ile girmenin mümkün olmadığını ve olamayacağını iddia ediyor, buna rağmen onların bu alanda boşuna çaba sarfetmiş olduklarını, bu çabalarının ise hatalı bulunduğunu belirtiyordu. Âdeta Gazzali'yi tamamlayan ondokuzuncu asrın büyük filozofu İ. Kant'ın derin açıklamalarından sonra, bugün artık, "meta-

fizik sahaya saf akıl ile girilemeyeceği" hususu, açıklıkla kabul edilmiş gibidir. Ancak, şu var ki; bir konudaki "açıklamanın eksik ve başarısız olması" ayrı, o konuda "iman etmek; inançlı bulunmak, ya da kafir olmak" ayrı şeylerdir. İman bir kalp ve gönül meselesidir. Araçlarımız oraya varmasa da gönül oraya varabilir, bağlanabilir.

Yukarıda Fârâbî'nin ruh yapısını ele alıp inceledik. Tanrı'ya yalvaran öyle bir ruhun, yalvardığı Tanrı'dan uzak olması, ya da ona arka çevirmesi, hangi mânâda olursa olsun, mümkün değildir. İşte bu sebeple olmalıdır ki, yukarda isminden söz ettiğimiz ve "Fârâbî'nin fikirlerinde çelişkiler var" dediğini naklettiğimiz ve üstelik kendisi de en az Gazzali kadar tasavvuf erbabı olan ve ayrıca Gazzali'den yaklaşık yüzelli sene sonra yaşamış ve şüphesiz Gazzali'nin filozoflara karşı yapmış olduğu tenkitlerden haberdar olmuş bulunan İbn Sebin, Fârâbî'ye karşı yönelttiği tenkitlerden sonra şöyle demektedir: "İslâm Filozofları arasında Fârâbî, anlayışı en iyi olan, ilmin temellerini en iyi kavrayan insandır. O, gerçek bir filozofdur. Fârâbî ermiş,hakkı bularak gitmiş bir kişidir. Sözleri ve işleriyle O, hakka ulaşmıştır".

2- Fârâbî'nin Meşgul Olduğu İlim Dalları ve Eserleri:

Fârâbî'ye "filozof" veya daha geniş bir mânâ ifade eden "hakîm" denildiğini biliyoruz. Aşağı yukarı aynı mânâyi ifade etmek için kullanılan bu iki terimin, Rönesans'dan sonraki dönemlerde gittikçe daralan bir çember oluşturduğunu hatırlatarak, bu çemberin, İlk ve Ortaçağlarda çok geniş alanları kapladığını ve "filozof" teriminin, tıp da dahil olmak üzere, her şeyi bilen; bütün ilimleri kuşatan kimse demek olduğunu belirtelim.

İşte, "filozof" teriminin de ifade ettiği mânâya uygun olarak Fârâbî, gerçekten her şeyi bilen; hemen her ilim dalında bilgisi ve mahareti bulunan, çeşitli ilim dallarında pek çok eser yazmış olan bir insandır. Kaynaklar onun, makale veya irili ufaklı kitap olmak üzere, ikiyüzün üzerinde eserinin bulunduğunu haber verirler. Sözgelimi, biyografi yazarlarından birisi olan Safedi, onun eserlerinden "108" inin adını verir. Yakın zamanların bibliyografya araştırmalarında onun ikiyüze yakın eserinin ismi tespit edilmiş bulunmaktadır. Bir eserin "birden fazla isimle" anılması, ayrı bölümler ihtiva eden tek eserin "ayrı birkaç kitap" olarak kabul edilmesi veya başkalarına ait eserlerin kendisine maledilmesi.. gibi sebeplerle sayıları bir hayli farklı olmakla be-

raber, Fârâbî'nin irili ufaklı yüzden fazla eserinin olduğu muhakkak görünmektedir. Ve bunlar, dinden felsefeye, fizikten psikolojiye, matematikten metafiziğe... çok çeşitli konuları ele almaktadır.

Sözgelimi Fârâbî'nin ilgi alanlarından biri, belki de ilki, din alanıdır. "Kadılık" yapmış olması, onun bu alandaki bilgisinin pratik bir delilidir. Ayrıca, doğrudan doğruya din sahasının içinde olan konularda da onun eserlerinin bulunduğunu biliyoruz. Meselâ, "Cin Hakkında" adlı yazısı, tamamen dine ait olan bir terime açıklamalar getiren bir eserdir. Kendisinin olduğu söylenen Fususu'l-Hikem başta Fahreddin Râzi olmak üzere birçok "Kur'an Tefsircisi"ne ışık tutmuş, yol göstermiş, dolayısıyla da "Tefsir ilmine katkıda bulunmuş" bir eser olarak kabul edilmektedir. Gerçek şu ki, adı geçen eser, kendisinin olmasa bile, onun, öteki eserleriyle de "Tefsir ilmine" katkıda bulunduğu kesindir. Nitekim, "Bilenlerle bilmeyenler nasıl eşit olur?" isimli makalesi, doğrudan doğruya Kur'an'ın bir âyetinin tefsiri mahiyetindedir. Ayrıca, mantık alanına açıklık getirmek maksadıyla kaleme alınmış olmakla beraber, Peygamber'in Sözlerinden Derlemeler isimdeki kitabı, büsbütün dini karakterli bir eserdir.

Fârâbî'nin ikinci meşguliyet alanını "dil" teşkil etmektedir. Onun en az dört-beş dil bildiği kesindir. Ömrünün yarısına yaklaşmış olmasına rağmen Bağdad'a geldiğinde Arapça dersleri aldığını biliyoruz. Bunun, onun için başlangıç seviyesinde bir dil öğrenimi olmadığı muhakkaktır. Zira, lisan dersi aldığı hocaya kendisi de bizzat mantık dersi veriyordu. İşte bu alışveriş sayesindedir ki Arapça hocası, Arapça dilbilgisine (gramere) mantıki bir renk vermişti. Fârâbî ise İslâm Medeniyeti'nin ortak ilim dili olan Arapçaya felsefi bir seviye kazandırmış; bu dile felsefe terimlerini yerleştirmiş, Arapçayı, felsefe meselelerini rahatça ve anlaşılır bir tarzda ifade edebilir bir dil hâline getirmişti. Zira, "konuşma, dışarıya çıkmış; sesli bir düşünmedir" diyen Fârâbî, dil ile düşünceyi âdeta bir sayıyor, doğru düşünmenin kâidelerini mantıkta, doğru ve düzgün konuşmanın kâidelerini de dilbilgisinde buluyor, dil ile mantığın incelenmesini birbirine paralel kabul ediyordu. Ona göre dil ile mantık arasındaki fark, birinin (dilin), o dili konuşan milletle sınırlı bulunması, ötekinin (mantığın) ise insanlık kadar geniş olmasıdır. Fârâbî, yalnızca kendi konuşma ve yazmalarında düzgün ifadeler kullanmakla kalmamış; "dil, kelimelerin ka-

nunlarını bilmektir" düşüncesi ile dilin kanunlarını ortaya koymaya çalışmış ve bu maksatla; "Harfler, Sesler ve Kelimeler, Dolaylı Anlatım (Kinaye), Şiir ve Kafiye, Güzel Konuşma (Hitabe), Lisan Hakkında Kitap..." gibi çeşitli eserler kaleme almıştır.

İnsanları öteki varlıklardan ayıran özelliğin "düşünme" olduğunu belirten Fârâbî, düşünmenin doğru olması, düşünmenin doğru olması için de onun mantık kâidelerine uyması gerektiğini belirtir. İnsanın özelliğini ortaya koyma sonucunu kendinde bulundurduğu için mantığa büyük önem vermiş olan Fârâbi, çalışmalarının büyük bölümünü bu sahaya ayırmış, bir kısmı Aristo'nun mantık kitaplarının açıklamaları, bir kısmı ise kendi orijinal eserleri olmak üzere pek çok kitap yazmıştır. Meselâ; Mantığa Giriş, Mukaddemeler Kitabı, Varlık ve Zaruret Yönünden Karışık Mukaddemeler Hakkında, Küçük Kıyas Kitabı, Mantık Hakkında Küçük Özet, Mantık Hakkında Büyük Özet, Mantık Kitaplarının Bütünü...

Bunlarda Fârâbî, mantıkla ilgili açıklamalarının yanında, dilbilgisi hakkındaki düşüncelerini ve aynı zamanda da bilgi meselesine dair olan görüşlerini belirtmiştir.

Dil ve mantığa ait eserler, bilginin şartlarını hazırlamış bulunmaktadır. Bilginin şartlarını hazırlayan kişi, bilginin kendisini meydana getirmek ve çevresini incelemek durumundadır. Fârâbî de öyle yapar, dikkatini tabiata çevirir. Bu saha madde, maddenin yapısı, ısı, ışık, enerji, hareket... gibi konuları inceleyen, bugün pozitif dediğimiz fizik, kimya... v.b. ilimlerin sahasıdır ve Fârâbî'nin de bu saha ile ilgili eserleri vardır: Kimya San'atının Gerekliliği Hakkında Makale, Parça ve Atom Hakkında Kitap, Mekân ve Kuvvet Hakkında Makale, Boşluk Hakkında Makale, Sonlu ve Sonsuz Kuvvet Hakkında Kitap, Gök ve Tabiat... Onun eserlerinden bazılarıdır.

Âlemde varlıklar, birbirinden bağımsız, başlı başına bulunan şeyler değildir. Küçük bir atomun büyük bir yıldızla, kendi başına ve kendi halinde yaşar görünen bir canlının küçük bir atom, büyük bir gezegen... ile bağı ve bağlantısı vardır. Âlem, unsurları birbirine sıkı sıkıya bağlı, oldukça karmaşık bir bütün oluşturmaktadır. Bu da, çeşitli ilimler arasındaki bağın ve bağlantının zaruretini ortaya koymaktadır. Fârâbî için de bu, böyledir. Ona göre kâinatın merkezini insan teşkil eder. Bir yanı ile maddeye, cisme, fizik dünyaya bağlı olan insan, öteki

yönü canı, nefsi, ruhu ve aklı ile fizik ötesi âleme bağlıdır ve bu, çok düzenli bir derecelenme oluşturur. Bütünü ile âlemi kavramak, bilmek isteyen filozofumuz, filozof kelimesinin ifade ettiği mânâya uygun olarak, kendisini "bütün"ün bilgisine götürecek olan bütün ilimleri bilmek zaruretini hissetmektedir. İşte bu duygu, filozofumuzu bir yandan eşyanın, hadiselerin ve hadiseler arasındaki bağların zihin dünyasındaki tertibini,tanzimini gösteren ve çeşitli münasebetlerin kanunlarını ifadeye yarayan matematik ilimleri, öte yandan matematik münasebetlerin ve kanunların en açık görüntüsünü sergileyen yerin, göğün, yıldızların... ilimlerini gözden geçirmeye sevkeder. İşte bu duygu ve düşüncelerle hareket eden, âleme bu gözle bakan mütefekkirimizin, bu duygu ve düşüncelerini dile getiren matematik, müzik, astronomi... gibi ilim dallarında yazılmış ciddi eserleri bulunmaktadır: **Aritmetiğe Giriş Kitabından Seçmeler, Öklid Geometrisine Açıklama, Majesti'nin Açıklanması, Âlemin Hareketi, Tasarı Geometriye Giriş, Yıldızlar Kitabı, Yıldızlar Hakkındaki Hükümlerin Doğru Olan ve Olmayan Noktaları, Musikiye Giriş, Musiki Hakkında Kitap, Büyük Musiki Kitabı...**

Yukarda da söylediğimiz gibi, Fârâbî'nin düşüncelerinin merkezini "insan" teşkil etmekte, çünkü o, fizik ile metafizik âlem arasında köprü vazifesi görmektedir. Bedeni ile maddeye bağlı bulunan insan, taşıdığı nefis, ya da can ile birlikte canlılar âlemine girmektedir. Canlılar dünyası, hareketlerin, çarpışmaların, toplanmaların, yardımlaşmaların... dünyasıdır. İnsanın oluşturduğu topluluklar, herhangi bir canlı grubun oluşturduğu topluluk değildir. Burada artık tabiinin üstünde, iradeli davranışlar, bunların sebepleri, sonuçları ve tabiiki cezaları, mükâfatları olacaktır. Bu ise bir teşkilatlanmayı, bir takım kâideleri, kanunları... gerekli kılacaktır. Burada topluluk düzeninin bir parçasını oluşturan fert, ötede, kendi şahsiyeti içinde müstakil bir bütündür ve kendi ruhu, kendi aklı ve kendi duyguları ile onun farklı beklentileri, ayrı değerleri ve değerlendirmeleri olabilmektedir. Ve nihayet, şu görünen varlığın temeli ve bu yaşanan hayatın ötesi...

Bütün bunlar, botanikten zoolojiye, fiziognomiden, fiziolojiye, tıpdan psikolojiye, ahlâktan siyâsete, askerlikten devlet idaresine, fizikten metafiziğe... kadar, gerek doğrudan doğruya pozitif ilimleri, gerek saf felsefeyi ve hattâ dini ilgilendiren konulardır ve felsefe adı-

na söz söylemek durumunda olan Fârâbî, kendi ruh dünyasının ufuklarına dağılmış olan bu parçaları yakalayıp birleştirerek kavradığı ve kavradığına itminan duyduğu "bütün" hakkındaki gerçek hükümlerini ortaya koyma selâhiyetini elde ettiğini göstermek zorundadır. İşte Fârâbî'nin, bu selâhiyete sahip oluşunun vesikaları: Hayvanların Uzuvları (organları) Hakkında Makâle, Nefsin (Canın) Mahiyeti Hakkında Küçük Kitap, Ruhi Güçler Hakkında Kitap, Firâset İlmi (fiziognomi) Hakkında Küçük Kitap, Karakter İlmi Hakkında Küçük Kitap, Ruyâ Hakkında Kitap, İnsanlığın Temelleri, Galien'in Bazı Fikirlerinin Reddedilmesi, Akıl Hakkında Küçük Kitap, Akıl Hakkında Büyük Kitap, Felsefe Terimi Hakkında Kitap, Felsefe Öğreniminden Önce Bilinmesi Gereken Şeyler Hakkında Makâle, Felsefe ve Felsefenin Doğuş Sebebleri , Eski Felsefelerin Temelleri, Eflâtun Felsefesi, Aristo Felsefesi, Ahlâk Kitabı, Tasavvuf Hakkında Makâle,Saâdetin Elde Edilmesi Müfârık Varlıkların İsbatı Hakkında Küçük Kitap, Şehir Topluluğu Hakkında Kitap,Siyâset Kitabı, Sorulan Sorulara Verilen Cevaplar, İlimlerin Sayımı, Faziletli Devlet, Ordu İdaresi Hakkında Küçük Kitap, Geçip ve Harpler,Ölümden Sonra İnsanın Bozulup Dağılacağını Söyleyen Kimseyi Reddetmekle İlgili Makâle...

VI- FÂRÂBÎ'NİN FELSEFESİ

A- FELSEFE PROBLEMLERİ ve FÂRÂBÎ

Fârâbî'nin bir filozof, (devrinin dili ile bir hakim) olduğunu söyledik. Filozofun "birçok şeyi -daha doğrusu herşeyi bilen adam" demek olduğunu da belirttik. Ancak, bir filozof olarak Fârâbî, felsefede, bugünün dili ve kesin çizgileri ile, hangi problemleri (meseleleri) ele almıştır?

Bilindiği gibi felsefenin çemberi zaman zaman daralıp genişlemiş bulunmaktadır. Buna rağmen bazı problemler, felsefenin dâimâ "ana konuları"nı teşkil etmiştir. İşte "Felsefe Problemleri" denince akla ilk gelen; Varlık (veya Metafizik), Bilgi ve Değer (Ahlâk ve Estetistik Değer) problemleri, hemen her sâhaya uzanan Fârâbî felsefesinin de temelini teşkil etmiştir ve biz, devam edecek olan sayfa ve satırlarda, Fârâbî'nin bu konulardaki düşüncelerini, ana hatları ile, vermeye çalışacağız.

1- Varlık-Varlığın Ortaya Çıkışı ve Varlık Kademeleri:

Acaba günlük hayatta "var" dediğimiz şeyler, gerçekten var mıdır ve bunlar hangi türden varlıklardır? Şayet bunlar "gerçekten var" iseler, nasıl var olmuşlardır?... gibi, varlığın gerçekliği, kaynağı ve mahiyeti hakkındaki sorular, Fârâbî'nin düşüncesinde son derece belirgin, cevapları da oldukça açık ve kesindir. Söylemek gerekirse her kademedeki varlık konusunda Fârâbî, tam bir "realist"dir. Yani, varlıkları aynı olmamakla birlikte her kademedeki varlık, Fârâbî'ye göre, belli bir gerçekliği ifade eder. Sözgelimi bu dünyadaki bizler, gerçek birer varlıklarız ve biz, asla hayal ve gölgeler âleminde yaşıyor değiliz.

Fârâbî'ye göre varlıkların zirvesinde "Tanrı" bulunmaktadır. Fârâbî'nin dili ile bu "ilk"dir. Varlık, bütün olgunluğu ve dolgunluğu ile O'nda bulunur. O'nda "yokluğun" hiçbir izi, hiçbir surette, bulunmaz. O, her türlü noksandan arınmıştır. O'nun varlığının mertebesinde olan ve O'na benzeyen bir başka varlık mevcut değildir. O'nun ne zıddı, ne de benzeri vardır. O, her bakımdan "bir" ve "ilk"dir. O, hangi mânâda olursa olsun, çeşitli unsurlardan meydana gelmiş bir terkip (bir kompozisyon) değildir. O, kelimenin tam mânâsıyla "bir"dir, "tek"dir. O; bilen, irâde eden, yapan..." bir tek zât"dır. Yâni, O'nun varlığı ile zâtı, mahiyeti ve sıfatları "aynı" dır. Dolayısıyla O'nun, hiçbir surette tarifi yapılamaz ve gerçek bir benzerlik olmamakla birlikte, biz O'nu, insana has olan şeylerle mukayese etmek suretiyle anlamaya çalışırız.

Fârâbî, varlıkların "ilk"i olarak ortaya koyduğu Tanrı'yı "Vacibul-Vucud-Zaruri Varlık" diye nitelendirir. Bu; "yokluğu düşünülemeyen;dâimâ ve her şartta varlığı zâruri olarak düşünülen" demektir. Fârâbî, "imkân" ve "sebep" kavramlarından bu sonuca ulaşmış bulunmaktadır. Ona göre mademki Tanrı'nın dışındaki varlıklar "mümkündür ve mademki mümkün olan şey, herhangi bir sebep ve bir tesir olmadan ortaya çıkamaz, öyleyse mümkün olan şu âlemin var olup ortaya çıkması için mutlak surette bir sebebe ihtiyaç vardır. Ancak, mümkünü var eden, onu ortaya koyan sebebin kendisi "imkân" ile sıfatlanamaz, ona "mümkün" denemez. Çünkü, böyle olursa onun da bir başka sebebe ihtiyacı olur ve hiçbir surette "mümkün" olan şey "var" olamaz. Mademki "mümkün" olan şeyler "var"dır. Öyleyse, onlara sebep olan ve varlık veren birşey vardır ve bu şeyin kendisi, "mümkün değil, zaruri"dir. Onun varlığının ortaya çıkışı söz konusu değildir. O, sebepsiz olarak ve dâimâ vardır. İşte bundan dolayı kendisine "Zaruri Varlık-Vacibul-Vücud" denir. Bu ise "Tanrı"dır.

Tanrı, tek ve gerçek sebepdir. O, her şeyin ve bütün varlığın kaynağıdır.

Tanrı, bütün kudret ve fiili ile, yokluğu hiç düşünülemeyecek tarzda, ezelde vardı. O'nun ezeldeki bu "varlığı"nın, yine ezeli olarak " taşmasından " " mümkün " denen " âlemler " ortaya çıktı. Bu "mümkünler âlemi"nin ilkini, "yukarı âlem", (Fârâbî'nin ifadesi ile ulvi âlem) teşkil eder. Bu âlem cisimden, maddeden ve her türlü

maddi şekilden uzaktır ve dolayısıyla bu âleme, duyularla ulaşılamaz. Ona ancak "akıl" ile girilebilir. Bundan dolayı da kendisine "akıl âlemi" veya "akıllar âlemi" denmiştir. Akıllar âleminde de, yukarıdan aşağıya, bir kademelenme mevcuddur. Bunlar; birinci akıl, ikinci akıl, üçüncü akıl...şeklinde, belli bir hiyerarşi içinde bizim dünyamıza kadar inerler.Akıllar hiyerarşisinin en sonunda yer alan ve bizim dünyamıza en yakın olan varlığa Fârâbî, "F'âl Akıl - Yapan, iş gören akıl" demektedir ve ona göre bizim âlemimizdeki hâdislerin bütünü, oradan kaynaklanmaktadır.

Birinci, ikinci, üçüncü... şeklinde hiyerarşik düzene konulan akıllardan herbiri, her türlü maddeden ve şekilden uzak olmakla birlikte, belli bir bütünlük, tâbir caiz ise bir kişilik, (bir şahsiyet) arzeder. Kişilik arzeden herhangi bir insanın, nasıl bir bedeni, ona hareket veren bir canı ve onda tezâhur eden[1] bir aklı var ise, fizikötesi âlemi dolduran ve orada iş gören "akıllar" dan herbirinin, belli bir kişiliğe sahip olarak, bir "felek"i, (tâbir caiz ise bir bedeni), bir sahip olarak, bir "can"ı (bir nefsi) ve bir "aklı" vardır. Mars, Venüs, Ütarit.. gibi yıldız ve gök cisimleri, birer fizik-ötesi varlıklar olan "akıllar"ın, âdeta mekânlarını oluşturur, sanki onları temsil (sembolize) ederler. Gök cisimlerinden bizim dünyamıza en yakın olanı nasıl "ay" ise, fizik-ötesi varlıklar olan "akıllar" dan da bizim âlemimize en yakın olanı, ay feleğinin aklı olan "Fa'âl-Akıl" dır. Bu akıl, fizik dünya ile fizik-ötesi âlemin sınırını ayıran ve aynı zamanda bu iki âlemi birbirine birleştiren; fizik-ötesi tesirleri, kendi üzerinden, fizik âleme aktaran bir merkez, (benzetme sakıncalı değil ise bir transformotör) oluşturmaktadır.

Kesin olmamakla birlikte Fârâbî'nin "akıllar"ının sayısı on, onlara zemin oluşturan "felekler" in sayısı dokuz, fizikötesi âlemi işgâl eden bu varlıkların toplam sayısı ise ondokuzdur.

Fârâbî'nin "akıllar âlemi" diye isimlendirdiği bu âlemde, kavgalar, çatışmalar, bozulmalar ve düzensizlikler yoktur. Bu âlem, düzenin ve istikrârın hâkim olduğu âlemdir.

Akılların sonuncusu olan Fa'âl Aklın oluşturduğu feleğin altında,

---

1) Görünen, ortaya çıkan.

(Fârâbî'nin ifâdesi ile akıllar âleminin sonuncusu olan "ay-feleği"nin altında) bizim âlemimiz; görünen âlem yer almaktadır.

Bizim âlemimize en yakın olan bu sonuncu aklın (Fa'âl Aklın) tesiri, (güneş ve benzeri) gök cisimlerinin de aracılığı ile dünyamızdaki unsurlar; cismin temelini teşkil eden basit elementler ve hayat unsuru (nefisler veya can) oluşur. Basit unsurlar, çeşitli şekiller alarak çeşitli cisimlerin oluşmasını sağlarlar. Çeşitli tesirler, bunların dağılmasına, bozulmasına ve yeni terkiplerle yeni şekillenmelerin ve başka başka cisimlerin oluşmasına sebep olurlar. Çünkü bu âlem, çeşitli sebeplerin tesirlerine açık, bozulma, dağılma ve yok olmaların cereyan ettiği bir âlemdir. Tabii eksikliklerin ve kötülüklerin âlemi de bu âlemdir.

Bu âlemde de varlıklar, aşağıdan yukarıya, hiyerarşik bir düzenle sıralanırlar. Bu sıralanışın en altında tabii varlıklar (toprak, su....) vardır. Bunları, madenler, bitkiler, hayvanlar ve insan takip eder. İnsan, bu âlemdeki varlıkların en üstünüdür. Fizik âlem ile fizik-ötesi âlemin ortak noktasında bulunan ve ikisi arasında köprü vazifesi gören insanın asıl gayesi, "Yüce Mutluluğa" ermektir. Bu ise onun, Fa'âl Akıl mertebesine çıkması demektir. Maddi bağ ve kayıtlardan kurtularak, o, bu mertebeye ulaşabilir.

Görüldüğü gibi Fârâbî'nin sistemi, oldukça tam ve mükemmel bir bütündür. *Fizik âlem ile fizik-ötesi (metafizik) âlem birbirine sık sıkıya bağlı bulunmaktadır.*

Fizik-ötesi (metafizik) âlemi Fârâbî, "akıllar âlemi" diye isimlendirmektedir. Bu âlem, din literatüründeki "gayb âlemi-görünmez âlem" dir. Burayı dolduran varlıklar, ruhâni (spirituel) varlıklardır. Dini literatürün "melek" dediği bu varlıklara O, "akıl" demekle hem bu varlıkların ancak akıl ile kavranabilir şeyler olduğunu belirtmiş, hem de ancak belli bir zümrenin (Müslümanların) anlayabileceği bir kavramı umumileştirip (külli-universel- evrensel) bir felsefe terimi hâline getirmiş bulunmaktadır.

Bu sistemde her şey yerli yerine oturtulmuş ve her şey kendi görevini üstlenmiş bulunmaktadır. Tek ve mutlak varlık Tanrı'ya âittir. Her şeyin gerçek ve mutlak sebebi de O'dur. Ancak, fizik-ötesi sâhada akıllara, fizik sâhada ise dış (tâli) sebeplere yer verilmiştir. Akılların kendinden sonrakiler üzerine tesirde bulunması, Tanrı'nın kudret ve

Fââliyetini sınırlayıcı ve kısıtlayıcı değildir. Çünkü, Fârâbî'nin akıllarının görev ve faâliyetleri, İslâm literatüründeki meleklerin görev ve faaliyetlerinden çok farklı değildir. Bu akılların birtakım "felekler"e yerleştirilmesi ise, yıldızların ve birtakım gök cisimlerinin Fârâbî tarafıdan "canlı, şuurlu ve insanın kaderi üzerinde iyi, kötü tesirlerde bulunan varlıklar" olarak kabul edildiği sanılmamalıdır. Fârâbi'ye göre yıldızların ve bir takım gök cisimlerinin Dünyaya tesirleri, güneşin yeryüzüne tesiri, gün cinsinden tabii (fizik) birer tesirdir. Ve bu tesirlerin bunun ötesinde bir değeri yoktur. O, astrolojiye; yıldızlardan hüküm çıkarılmasına kesinlikle inanmaz ve bunlara şiddetle karşıdır. Akılların feleklere yerleştirilmesi ise tamamiyle sembolik bir anlatımdır.

Fizik-ötesi âlemin tesiri ve hatta garantisi altında bulunan fizik âlem, çeşitli dış (tali) sebeplerin rol oynadığı âlemdir. Bu sebeplerin kesin sebepler olmayışıdır ki fizik âlemdeki kararsızlıkları, değişmeleri ve ihtimalleri ortaya çıkarır. Bu âlem ve bu sebepler üzerinde Fârâbî, fazla durmaz.

Fârâbî'nin sisteminde insan, gerçekten ve tam bir bütünlük arzeden "bir âlem" oluşturur. Bedeni ile fizik dünyayı temsil eden insan, ruhu ve aklı ile fizik-ötesiâlemi temsil eder ve insanın asıl gâyesi de, yukarda belirttiğimiz gibi, fizik-ötesi âleme geçmek; akıllar âlemine yükselmek ve böylece "Yüce Mutluluğa" ermektir.

2- Bilgi Felsefesi:

Fârâbî felsefesinde varlıkların çeşitli kademeler oluşturduğunu gördük. Cisimden insan ruhuna, oradan fizik-ötesi âleme ve Tanrı'ya yükselen hiyerarşik düzen içindeki bütün bu varlıklar, insan bilgisinin konusunu teşkil etmektedirler, Yâni, insan olarak, biz bütün bu varlıklar hakkında, onlardan her biri üzerinde hüküm yürütüyor; "bu, şudur, şu, böyledir..." gibi kararlar veriyoruz.

İmdi, acaba nasıl oluyor da biz, yakın çevremizden başlayıp yükseklere uzanan şeyler ve varlıklar hakkında böyle "hüküm"ler verebiliyoruz? Acaba bilgi mekanizmamız nasıl çalışıyor? Acaba, bu mekanizmaya uygun olarak elde ettiğimiz bilgiler ve vereceğimiz hükümler, gerçekten, bilinen; hakkında hüküm verilen şeylerin kendisine uyuyor mu? Acaba, bilgilerimizden hangisi ve ne derece doğrudur?.. gibi bilgi felsefesinde bilginin "mahiyetini, kaynağını, değerini ve *sınırını*" teş-

kil eden sorular, Fârâbî'nin bilgi felsefesinin de temelini teşkil etmekmektedir.

Bilgi meselesine Fârâbî, bugünkü ilimler hiyerarşisinde psikolojiyi ilgilendiren konularla girer. Ona göre insan ruhu, kademeli olarak görünen, birtakım "bilgi melekeleri[2] sahip bulunmaktadır. Dış melekeler, Fârâbî'nin dilinde "alt veya aşağı melekeler" olarak ifadelendirilir. Bunlar; göz ve görme, kulak ve işitme... gibi "beş duyu" dediğimiz melekelerdir. İç melekelere o, "üstün veya yukarı melekeler" demektedir. Bunlar, hayâl, hâfıza... gibi melekelerdir. Dış melekeler ile iç melekelerin veya aşağı melekeler ile yukarı melekelerin orta noktasında mukayyile[3] bulunur. Bu meleke, müşahhasdan[4] mücerrede[5] geçişi sağlayan tam bir köprü vazifesi görür.İç melekelerin üstünde düşünme melekesi (müfekkire) bulunur.

Bilgi melekelerinin zirvesini "akıl" oluşturur. Ruh, bedene bağlıdır, onunla ortaya çıkar ve gelişir. Akıl, doğan çocuğun ruhunda saklı bir güç (bir potansiyel enerji) olarak vardır. Yoğrulup şekillenmeyi bekleyen bir tunç, nasıl kuvve (potansiyel) hâlinde bir "heykel" demek ise, şekillenip bilgi meydana getirecek olan çocuğun bilgi melekesi de kuvve (potansiyel) halinde "bilici" demektir. Fârâbî'nin özel terimi ile "bilkuvve akıl-güç hâlinde akıl" dır.

İnsan bedeniyle birlikte bilgi edinme gücüne sahip olarak dünyaya çıkan bilkuvve akıl, çevresiyle irtibat kurup birtakım ameliyelerle (eylemlerle) bazı şeyleri idrâk eder (kavrar). Bu iş; bu idrâk fiili akla yeni bir derece kazandırır. Bu yeni derece Fârâbî kendisine "bilfiil akıl-fiil hâlinde akıl-iş gören, idrâk eden akıl" demektedir.

Fizik dünyaya ait şeyleri idrâk eden ve "bilfiil akıl" adını alan akl, daha üstün varlıkları gerçekten mücerred olan suretleri (formları) da idrâk eder hâle gelmiş bulunmaktadır. İşte bu noktaya gelmiş olan insan aklı, Fâ'âl Aklın kendisine bağışlayacağı mücerred suretleri (soyut formları) da kabul ve idrâk eder.

Fa'âl Aklın kendisine verdiği bağışları da alarak, insan aklının ulaşacağı en üst seviyesine çıkmış bulunan akıl, Fârâbî'nin terminolojisi

2) Kuvve-güç-Yeti-Fakülte.
3) Hayaletme güç ve melekesi
4) Konkre-somut
5) Abstre-soyut

ile "Müstefâd Akıl-kazanılmış veya feyz almış akıl" dır.

İmdi, ana unsurlarını, kabahatlarıyla çizdiğimiz "bilgi işlemi" nasıl oluşur? Acaba bu mekanizma, Fârâbî'ye göre, nasıl çalışır?

Bilgimizin ilk konusunu (objesini) şüphesiz ki görünen (mahsus) eşya oluşturmaktadır. Sözgelimi yanımızdaki şeyin ne olduğunu bilmek istiyoruz. İrademizi kullanarak ona döner, gözümüzü oraya diker ve bakarız. O şey, duyumuz üzerinde bir iz bırakır ve bizde o şeyin bir sureti (bir formu) meydana gelir. Fârâza baktığımız şey bir ağaç ise bizde de "bir ağaç sureti" oluşur. Görme işi tamamlanıp görülen şey ortadan kalktıktan sonra da bu suret (bu form bu hayâl) bizde devam edip kalır. Görme sonunda meydana gelen suretler "ortak duyu-müşterek his" denilen merkeze, oradan da "muhayyile-hayal etme gücü" adı verilen melekeye intikâl ederler. Böylece bizde, bizim zihnimizi dolduran (ağaç, kuş, insan... gibi) bir takım "tasavvurlar" oluşmuştur. Bunlar artık eşyadan çıkmış ve bize ait olmuş (zihnileşmiş) suretlerdir. Biz onları artık dışardaki eşyanın tesiri olmadan da canlandırabiliriz. Hemen belirtmeliyiz ki bizde, (zihnimizde) dışardaki eşyaya bağlı olanların; onların hayâllerinden oluşanların yanında, eşyadan bize doğrudan doğruya değil de dolaylı olarak ulaşmış, ayrı cinsden (korku, ümit... gibi) birtakım tasavvurlar daha meydana gelir. Bütün bu tasavvurlar, bir kısmı "muhayyile -hayal gücü", bir kısmı ise "hâfıza-bellek" denilen merkezlerde toplanırlar. İşte aklımızın hazinesini bu depolar oluşturur. Akıl, kendi hazinesini oluşturan bu depolardaki malzemeyi alır, kullanır ve "bilgi" dediğimiz hadiseyi ortaya koyar.

Zihinde oluşan tasavvurlar, birtakım "ayırma-birleştirme ve gruplandırma" lara tâbi tutulurlar. Acaba bu "ayırma ve birleştirme"ler neye göre ve nasıl yapılır?

İşte burada karşımıza insan aklının bir başka yönü çıkar; düşünce melekemiz ve bunun temelini oluşturan "ilk bilgiler" veya "apaçık bilgiler" dediğimiz (eskilerin bedihi dediği) bilgiler. Görüldüğü üzere bilgi hadisesinin ikinci zamanında ortaya çıkan bu apaçık bilgiler, aslında bilgimizin temelini oluştururlar ve bunlar, zihnimizin başka şeye muhtaç olmadan sahip olduğu bilgilerdir. Bunlar, Fârâbî'ye göre, insan ruhu ile birlikte ortaya çıkan ve kesin olarak kabul edilen bilgilerdir: "Bütün, parçalarından büyüktür. Her üç, tek bir sayıdır..." ben-

zeri hükümler, ruhun kendine ait olan "apaçık veya ilk bilgi"lerdir.

İşte, yukarıda sözünü ettiğimiz tasavvurlar, zihinde, aklın temel kuralları (kâideleri) çerçevesinde ve apaçık bilgiler yardımı ile bir takım "ayırma-birleştirme ve gruplandırma" işlemlerine uğrarlar. Sözgelimi "su, ağaç ve üçgen" diyelim. Zihin, bir yandan "ayırıcı özellik" ler bularak bu eşyayı birbirinden ayırırken, öbür yandan da onlardan herbirinde bulduğu özelliği o eşyanın benzerlerinde de görerek, benzer fertleri o isim altında birleştirir. Meselâ "akıcılık" özelliği bütün suları "su" ismi, "canlılık" özelliği ise bütün ağaçları "ağaç" ismi, "üç kenar ve üç açı" bütün üçgenleri "üçgen" ismi altında toplar.

İmdi, bu özellikler, acaba ait oldukları eşyayı kesin olarak gösterebilirler mi? Sözgelimi "akıcılık" suyu, "canlılık" ağacı kesin olarak göstermediği halde "üç açı ve üç kenar" üçgeni kesin olarak ifâde eder. İşte, bu bağların kesinliği ve açıklığı ölçüsünde bilgiler de açıklık ve kesinlik kazanır.

İşte, eşyanın hayâlinden kalkan zihin, sonunda, hayâl ettiği şey (obje) ile bağı iyice azalan, fakat, bağı azaldığı ölçüde oluşu tamamlanan yeni bir varlığa (kavram dediğimiz akli varlığa-ma'küle) ulaşmış bulunmaktadır. Artık bu seviyeye gelmiş bulunan akıl, karşılaştığı eşya ile ilgili olarak; "bu, ağaçtır. Ağaç, canlıdır. Kurt, parçalayıcı ve korkulu bir hayvandır..." tarzında hükümler verir. Verilen bu hükümler, dışardaki eşyaya uyarsa "doğru hüküm, doğru bilgi", uymazsa "yanlış hüküm ve yanlış bilgi" olur.

İşte, bu dereceye yükselen, dışardaki eşyayı kendi seviyesine çıkararak (aklileştirerek) onu idrâk eden (kavrayan) akıl, kendi yapılışının gereğini yerine getirmiş, kendine has bir iş görmüş olur. Bu faâliyetinden dolayı Fârâbî kendisine "bilfiil akıl-iş gören, idrâk eden akıl" demektedir.

Yukarıda sözünü ettiğimiz hükümler, mantıkta "önerme-kaziyye" adını alırlar ki bunlar, henüz ulaşılamamış olan bir takım bilgilerin temelini oluştururlar. Akıl, bu önermelerden hareketle ve bir takım işlemlerle yeni bilgilere ulaşır. Buna akıl yürütme işlemi denir. Bu akıl yürütme işleminde temel olarak alınan önermeler, aklın "ilk ve apaçık" dediğimiz bilgilerine dayalı olan önermeler ise, sonuçta elde edilen bilgiler de "kesin ve zaruri" bilgilerdir.

Eşyaya bağlı olarak ortaya çıkan kavramlar, akıl sâhasına ait bir

çeşit varlıklardır. Akledilebilirlerin (ma'kullerin) bir çeşididir. Fakat, aşağı seviyede birer akledilebilir (ma'kul) çeşididirler. Bunların üstünde sırf akledilebilirler (mücerred Suretler-soyut formlar) vardır. Bu üst derecedeki (mücerred) suretler, Fa'âl Akılda bulunurlar. Eşyaya ait suretleri akledip idrâk eden insan aklı, Fa'âl akıldan gelecek olan saf suretleri de akledip idrâk edebilecek seviyeye gelmiş demektir. Bu seviyeye yükselmiş olan insan aklı, Fa'âl Akıl tarafından kendisine gönderilen saf suretleri (mücerred ma'kulleri) de akledip idrâk eder. Bu, insan aklının en üstün seviyesidir. Aslında insanın gâyesi de budur. Böylece insan, fizik-ötesi âleme girmiş, akıllar âlemine nüfuz sağlamış bulunmaktadır. Fa'âl Aklın destek ve yardımını kazanmış bulunan akla Fârâbî, yukarda belirttiğimiz gibi,"Müstefât Akıl-kazanılmış veya feyz almış akıl"demektedir.

İşte, insan aklının fizik ötesi âleme nüfuzu, Fârâbî'ye göre, böyle mümkün olmakta, bu yolla ve bu şekilde insan aklı akıllar âlemini anlayıp kavrayabilmektedir.

Görüldüğü üzere insan bilgisinin ilk kademesini teşkil eden fizik dünyaya ait bilgiler, aklımızın, duyulara dayalı olarak ve onların tecrübesinden (deneyinden) çıkardığı bilgilerdir. Öyleyse bu bilgi, duyulara başvurularak ortaya konan tecrübenin bilgisidir, tecrübeden kaynaklanmaktadır. Yâni, eşyaya ait bilgi, tecrübeye dayalı bilgi demektir. Bu noktada Fârâbî'yi tam bir tecrübeci (ampirist-deneyci) olarak kabul ve ilân etmek gerekmektedir. Çünkü, Fârâbî'nin bilgi felsefesinde insan aklı, görüldüğü gibi, fizik dünyaya ve duyulara bağlı bulunmaktadır. Nitekim kendisi; "tecrübeler yavaş yavaş birikerek insan akleder hâle gelir" diyor.

Ancak, acaba insan aklı kendi kendine hareket eden bir makina şeklinde mi çalışmaktadır? İşte, Fârâbî'nin düşüncesinde bunun cevabı farklı görünmektedir. "İnsan aklı nasıl çalışıyor" veya "insan nasıl görüyor ve biliyor", sorusunu tekrar soralım. Fârâbî'nin düşüncesinde bir yanda görülmeye hazır duran obje (şey), öbür yanda ise görmeye hazırlanan göz bulunmaktadır. Acaba buradaki fiil (görme işi) nasıl gerçekleşir? Fârâbî'ye göre sebepsiz bir şey olamaz ve gerçekleşemez. Sözgelimi karanlık bir ortamda "görme fiili" nasıl gerçekleşir? Karanlıktaki göz ile eşya bilkuvve (potansiyel olarak) görmeye ve görülmeye hazır varlıklardır. Ancak ışık olmadan "görme fiili" gerçekleşemez.

Işık parlayınca göz "gören", şey (obje) ise "görünen" oluverir de görme fiili gerçekleşir. İşte, idrâk fiilinde Fa'âl Aklın durumu ışığın durumu gibidir. Onun müdâhalesidir ki akla idrâk etme gücü, eşyaya ve ma'kullere idrâk edilme imkânını sağlar ve böylece "idrâk fiili" gerçekleşir. İşte, bir yandan tecrübeci (ampirist) görünen Fârâbî, öte yandan da bilgiyi fizik ötesi sâhaya bağlamış, mücerred (soyut) varlıkların tesiri altına sokmuş ve böylece bilgi alanında mistik bir havaya bürünmüş (tasavvufa girmiş) bulunmaktadır. Varlık felsefesinde bütün sıfatlardan arıtarak "Mutlak Bir" olarak ilân ettiği Tanrı'ya bu yolla kavuşmanın imkânlarını açmış olmaktadır.

Bilgi melekelerini sayarken onları bedenin organlarına dağıtan Fârâbî, âdeta herbir meleke için ayrı bir yer tahsis etmiş bulunmaktadır. Bilgi merkezleri içinde ise en büyük önemi kalbe ayırmıştır. Beyin, şüphesiz Fârâbî için de bir bilgi merkezidir. Ancak, ona göre son ve kesin bilgi merkezi "kalp" olarak görünmektedir.

Fârâbî'nin böyle bir sürü "bilgi merkezleri"nden bahsetmesi, onun fiziyolojiyi ve organizmayı iyi bilmediğini değil, aksine bu bilgileri, devrini aşar bir seviyede bildiğini gösterir. Bugün, her hareketimizin beynin belli bir merkezinden kaynaklandığını, pekiyi bilmekteyiz. Onun bilgi merkezleri içinde kalbe yer vermesi, hattâ en büyük rolü ona vermesi, onun İslâm düşüncesine bağlılığının en açık ifadesidir. Bilindiği gibi, İslâm Kaynakları'nda gerçek ve kesin bilgi, kalp, Vahiy ve ilham (sezgi) yolu ile fizik-ötesi âlemden (Tanrı'dan) gelen bilgidir. İşte Fârâbî de bunu felsefe yolundan açıklığa kavuşturma gayreti içindedir.

İşte, Fârâbî'nin bilgi felsefesinin esasları, ana çizgileriyle bunlardır. Görüldüğü üzere, Fârâbî'ye göre bilgi, hem insan akıl ve tecrübesinden, hem de fizik ötesi güç ve varlıkların tesirinden kaynaklanmaktadır. Yani, "ortak bir kaynak"a bağlı bulunmaktadır.

Ve yine Fârâbî'ye göre varlığın çeşitli derecelerinde bilgi oluşmaktadır ve bu bilgiler, hemen her derecede, doğru olabilmektedir. İnsan bilgisinin sınırı, bu "görünen âlem" ile kayıtlı değildir. İnsan, bilgi yolu ile fizik-ötesi âleme ulaşabilmektedir.

3- Ahlâk Felsefesi :

Burada Fârâbî sisteminin bir başka yönünü "ahlâk felsefesi"ni

ele alacağız. Ancak, Fârâbî'nin düşüncelerini aktarmadan önce şunu tespit etmeliyiz:Acaba, ahlâk felsefesi adına Fârâbî'ye soracağımız sorular ve ondan beklediğimiz cevap ve açıklamalar nelerdir?

Ahlâkın insan fiil ve davranışlarını (insan aksiyonlarını) incelediği bilinir. Ancak, acaba hangi fiil ve davranışlar ahlâkın kayıt defterine geçerilir. İnsan fiil ve davranışlarını başka davranışlardan, ahlâki davranışları öteki davranışlardan ayıran özellikle nelerdir? Acaba bu fiil ve davranışların, insanın kendi ve çevresi; fizik ve sosyal çevre ile ilgisi nedir? İnsan fiil ve davranışlarının gâyesi neden ibârettir? Acaba bu fiil ve davranışlar birtakım kurallara (kâidelere) bağlanabilir mi? Şayet, birtakım kurallar varsa, bunlar "tabii-doğal" kurallar mıdır, yoksa birileri tarafından "ortaya konulmuş-Vaz'edilmiş" kurallar mıdır? Şayet, "konulmuş" iseler, bunları kim ve nasıl koymuştur? Acaba, bunların ölçüsü nedir? Bu ölçüler, zamana, mekâna ve topluluk çeşidine göre "değişen" mi, yoksa her türlü değişmenin ötesinde "mutlak kalabilen ölçüler" midir? Acaba, ahlâk kurallarına uymanın ödülü (mükâfâtı), uymamanın cezası nedir? Ve nihâyet, acaba ahlâk kuralları yeni kuşaklara (nesillere) nasıl aktarılır?

İşte ahlâk felsefesi adına Fârâbî'den cevabını istediğimiz ve beklediğimiz sorular bunlardır.

Hemen belirtmeliyiz ki Fârâbî'ye göre insanın gâyesi belli ve hatta apaçık bulunmaktadır. Bu, "mutluluktur-Saâdettir". İnsanın dünyaya gelişinin ve varoluşunun sebibi de budur.

Öyleyse, insanın davranışlarının tamamı buna yönelik olacak ve insan bütün çabasını bunun gerçekleşmesi yolunda harcayacaktır. Fakat, acaba, Fârâbî'ye göre, insanın "gâyesi son hedefi" olan mutluluğun kendisi nedir ve insan ona nasıl ulaşır?

Bilgi meselesinde olduğu gibi, Fârâbî'nin ahlâk felsefesine de psikolojiden girilir. Yukarda da belirtildiği üzere, varlığa çıkan insan, birtakım güç ve melekelerle birlikte gelir: Beslenme, korunma, üreme, görme, duyma, hayâl,hareket...

İmdi, "beslenme gücü"nü ele alalım. Bu güç, öteki güç ve melekelerin de aracılığı ile kendi ihtiyacını ortaya koyacak, yine bazı iç melekelerin de yardımı ile bu ihtiyacın karşılanacağı yön ve yer tespit edilecek,ardından da insan ruhunda bu yere doğru bir "Yönelme-arzu-temâyul" doğacaktır. Bu yönelmeye Fârâbî "irâde" demektedir. Eğer

bu canlı, faraza, insan değil de herhangi bir hayvan olsaydı, irâdesinin yöneldiği yere hareket edecek ve ihtiyacını giderecek (doyuracak-tatmin edecek) idi. Şayet isimlendirmiş olsaydı Fârâbî buna "tabii iyilik-doğal iyilik" diyecekti. Fakat, insanda, kendi irâdesine "dur" dedirtecek, gerekirse onu bir başka yöne çevirtecek bir üst meleke (bir üstün güç) daha vardır ki Fârâbî buna "seçme gücü-ihtiyâr" demektedir. Bu güç, insanın davranışlarının düzenlenmesine, gerekirse sınırlandırılmasına imkân hazırlayacaktır. Hatta, herhangi bir fiil yerine "sabır, direnme, fedâkârlık..." gibi, başka türden davranışların ortaya konulmasını sağlayacaktır. Fâraza, bu güç insana, sözü edilen "beslenme" ihtiyacının "herhangi bir şekilde" değil de "belli bir şekilde-belli bir tarzda" giderilmesini telkin edecektir. İşte bu seçime (ihtayara) göre insanın davranışları değer kazanacak, ahlâk literatürünün dili ile "iyi" veya "kötü", Fârâbî'nin terminolojisine göre "mutluluğa götürücü", ya da "mutluluğu engelleyici" karakterde olacaktır. Yâni, "tabii iyilik" dediğimiz "beslenme ihtiyacının karşılanması" için "iyi yol" seçilmiş; bir iyilik, yine bir iyi yoldan yapılmış ise bu fiil ve bu davranış "iyi" hükmünü alacak, fakat, tabii bir iyilik için "kötü bir yol" seçilmiş ise bu, "kötü" damgasını yiyecektir.

Burada hemen şunu soralım: Acaba "iyi", ya da "kötü" yola başvuran "seçme melekesi-ihtiyar" nasıl çalışmakta ve neye göre tercih yapmaktadır?

Fârâbî'nin bilgi felsefesinde aklın nasıl çalıştığını görmüştük. Zihnin ilk yönelişi, görünen şeylere (mahsusâta) idi. "Buradan kademe kademe yükselen akıl, akledilirleri-ma'kulatı idrâk eder seviyeye gelir..." demiştik. "Bu seviyede akıl, Fa'âl Aklın kendisine gönderdiği sırf akledilirleri-mücerred mâkulleri de alarak müstefâd akıl-kazanılmış, feyzalmış akıl olur" diye de ilâve etmiştik. İşte burada artık her şeyi "olduğu gibi" idrâk eden akıl, "gerçek mutluluğu" da idrâk eder. Bu seviyeye yükselmiş olan insan, olgunluğunun da zirvesine ulaşmış demektir.

İşte, görünen âlemden idrâke başlayan insan aklı, bulunduğu her seviyede, içinde bulunduğu seviyeye uygun olarak, hükümler verir ve bu hükümlere uygun olarak da insan "seçim" yapar. Bu seçime paralel tarzda o, kendisi için tespit ettiği gâyeye ulaşabilmek için bir yol çizer ve birtakım davranışlarda bulunur. Eğer, burada tespit edilen gâye,

"gerçek gâye" ve buna ulaşabilmek için seçilen yol, "doğru ve faziletli" yol ise yapılan bütün davranışlar "iyi" ve "faziletli" davranışlardır. Şayet gâye, gerçek değil, "gerçek olduğu zannedilen bir gâye" ise veya gâye gerçek bile olsa, ona götüren "yol ve vasıtalar" iyi değil ise, bütün davranışlar da kötü olacaktır. Fârâbî'nin ifadeleriyle mutluluğa götürücü veya engelleyici olacaktır.

Burada karşımıza hemen birkaç soru çıkmaktadır. Her şeyden önce seçme; hür ve serbest (özgür ve bağımsız) bir harekettir. Bu ise ancak eşit şartlarda gerçekleşebilir. Eğer akıl, belirtildiği gibi, gerçek mutluluğu ve ona götüren tek yolu tayin ve tespit ediyorsa, seçme gücünün (ihtiyarın) bunu alıp benimsemesi, bir çeşit mecburiyet (zorunluluk) olur ki, aslında Fârâbî'de başka türlü düşünmez. Ancak, yine onun kanâatine göre aynı gerçek gâyeye farklı, fakat, eşit derecede faziletli (erdemli) yollardan gidilebileceği imkânının her zaman için mevcut bulunduğu hususunu da belirtelim.

İkinci önemli soru ise şudur: Akıl, gerçek mutluluğu ve iyiliği "idrâk etme" gücüne sahip olduğuna, mutlak hakikatin de "değişmez" bulunduğuna göre, aynı akla sahip olan kimselerin davranış farklılıkları nereden gelir? Buna Fârâbî'nin cevabı hazırdır, "yaratılışları sağlıklı olan insanlar için ortak bir yaratılış vardır. Onların hepsi, bu yaratılışla *kendileri için ortak düşünürleri kabul etmeye yatkındır.* Kendileri için ortak olan fiil ve işlere gene bununla yönelirler" der. Biz hemen ekleyelim ki, bu ortaklık ve bu beraberlik bütün zümreleri, milletleri ve bütün insanlığı kaplayacak derecede geniş ve umumi (genel) değildir. İnsanlar, birbirlerinden farklı ve değişik durumlara da sahip bulunur, birtakım güç ve melekelerde birbirlerinden farklı ve üstün olabilirler. Dolayısıyla her aklın gücü ve olgunluk derecesi aynı değildir. Öyleyse gerçek mutluluğun yanında "mutluluk zannedilen" ve tabii ki "gerçek mutluluk olmayan" durumlar, doğru olmayan yol ve vasıtalarla oldukça farklı fiil ve davranışlar ortaya çıkar. Ayrıca, irade ve seçmeye dayalı olan fiil ve davranışlar, kendi karakterleri gereği, farklı şekil ve durumlarda ortaya çıkarlar. Eğer durum bu ise, insanların pek azı gerçek mutluluğu tanıyacak ve dolayısıyla çok az kişi ortak, (başka türlü dersek, faziletli) fiil ve davranışlarda bulunacaktır.

Bu durum elbette Fârâbî'yi tatmin etmez ve ortaya hemen şu

soru çıkar: Gerçek mutluluğu bulmak herkes ve her akıl için mümkün olmadığına göre, bütün insanları veya bir çoğunu içine alacak, ya da hiç değilse belli topluluklarda geçerli olacak, ortak özelliklere sahip, gerçek mutluluğa yönelik iyi ve faziletli (erdemli) fiil ve davranışları sağlayacak bir takım kurallar bulunup ortaya konulamaz mı?

Bu soru bizi, Fârâbî felsefesinin bir başka alanına, bundan sonraki bölümde ele alacağımız Cemiyet ve Devlet Felsefesi alanına götürecektir. Meselenin ayrıntılarını (teferruâtını) asıl bölümüne bırakarak, yukardaki sorumuzun cevabını görelim:

Fârâbî bazı varlıkların bazı farklılıklarla, daha doğrusu birtakım üstün kâbiliyetlerle dünyaya geldiği kanâatindedir. Sözgelimi aslan; cesâreti, tilki; kurnazlığı ile beraber gelir. Aynı şekilde bazı insanlar da bırtakım üstün meleke ve ruhi kuvvetlerle birlikte doğar. Bu üstün melekeler, bu dünyadaki çeşitli tekrarlarla tabii-irâdi melekeler ve sabit karakterler hâlini alırlar. Üstün melekelere sahip olanlar, kendi sâhalarına giren işleri, ötekilerden daha çabuk, daha kolay ve daha güzel yaparlar. Her sâhada böyle üstün kâbiliyetlere sahip olan kişiler vardır. Ahlâk ve cemiyet sâhasında böyle üstün kâbileyetlere sahip olan kişi, "Hâkan-Melik" denilen kişidir ki, onun sanatı insanları idâre etmek (yönetmek) tir. Mutlu olmanın ötesinde, başkalarını mutlu etme görevini de yüklenmiş olan bu kişi, bütün melekelerin en üstününe sahib olan, bütün ilim ve marifeti kendinde bulunduran kişidir. İnsanların en olgunu olan ve Fa'âl Akıl ile de bağlantı kuran bu kişi, mutluluğa giden bütün işleri belirleyecek, tarif edecek ve değerlendirecektir.

İşte, bu en olgun kişinin koyduğu kanun ve çizdiği kurallar, gerçek mutluluğa yönelik ve herkes için, daha doğrusu onun idare çevresinde bulunan topluluğun bütün fertleri için mutlak geçerli olacatır.

Burada iki nokta daha zihnimizi huzursuz eder görünmektedir. Önce, yukarda belirtildiği gibi, ahlâki davranışlar, serbest seçim ve hür irâdeye dayalı olması gereken davranışlardır. Ferdin kendi dışında bulup aldığı bu hazır kurallar, onun hürriyetini zedelemez mi?

Bunun, Fârâbî Felsefesine uygun çözümü, iki farklı kademede düşünülmelidir. Bunlardan birincisi, akılca olgun kişilerin bu kurallar karşısındaki durumudur ki bu kişiler, kendi kendilerine oldukları za-

manda da aynı gerçeği bulacak ve bu gerçek karşısındaki tutum ve davranışları aynı olacaktır. Dolayısıyla, bu kuralların, o kişilerin hürriyetlerini kısıtlaması zaten düşünülemez. İkinci kademe, gerçeği kendi başlarına bulamayacak olan toplulukların durumudur ki bunlar, konulmuş kuralları hazır bulacaklar ve fakat bunları yine hür seçim ve serbest irâdeyle alıp benimseyeceklerdir. Hatta, gerçek olmayan mutluk ve faziletli olmayan yollar ve vasıtalar karşısında, gerçek mutluluğu ve faziletli yolları gösteren bu kuralları bulacakları ve onlardan birini seçip alacakları için, hür seçim ve serbest irade asıl onlar için gerçekleşmiş olacaktır.

Zihni huzursuz eden ikinci husus ise şudur: Acaba, belli yer ve belli zamanlarda ortaya konan kurallar, bütün yer ve zamanları içine alacak sağlamlıkta "değişmez" kurallar olabilir mi?

Burada, Fârâbî'nin düşünce sisteminin ana karakterini, tekrar hatırlamalıyız. Bilindiği ve yukardan beri birkaç defa da tekrarlandığı gibi, Fârâbî, fizik, psikoloji ve fizik ötesi âlemi dâimâ birbirine sıkı sıkıya bağlı olarak düşünür ve ele alır. Fakat, bunlardan hiçbirini ötekinin yerine geçirmez. Bu âlem, değişikliklerin cereyan ettiği âlemdir. Akıl âleminde ise farklılıklar yoktur. Ancak, akıl âlemindeki "değişmez" varlık ve şekiller, bu âlemde göründükleri zaman, bu âlemin geçici ve değişgen sıfatları (arazları) içinde görünürler. Onların asılları hep aynı kaldığı halde, görüntüleri değişik olur. İşte, ahlâk sâhasında da durum budur. Onların asılları değişmediği halde görüntüleri ve yapılış (icrâ ve ifâ ediliş) şekilleri zamana, yere... göre farklı olur. Hatta, öyle ki, seneden seneye, saatten saate olduğu gibi; milletten millete, aileden aileye, fertten ferde de değişiklikler alır. Sözgelimi, akıl için tek olan "insan kavramı"nın yeryüzünde ortaya çıkan fertlere göre farklılıklar gösterdiği gibi, akıl için tek ve değişmez olan "iffet, cesâret.. ve benzeri kavramlar" da yapılış (icrâ ediliş) ve ortaya çıkışları itibariyle farklılıklar gösterirler. İşte, "ahlâk kurallarının değişip değişmiyeceği" hususu, Fârâbî tarafından bu çerçeve ve bu esaslar içinde görülüp düşünülmektedir.

Belirlediğimiz çerçeve içinde en olgun ve en üstün kişi tarafından ortaya konan kanun ve kuralların halka, geniş halk topluluklarına intikâl ettirilmesi işini ise Fârâbî, öğretim ve eğitime yüklemektedir.

Yerine göre bir topluluğun, bir milletin veya milletlerin fertle-

rini içine alacak olan bu "üstün insanın kanun ve kuralları", kendi şemsiyesi altındaki insanların, hem "bu dünya", hem de "öteki dünya-âhiret" mutluluğunu sağlayacaktır.

İşte, "Fârâbî'nin Ahlâk Felsefesi"nin ana çizgileri!

4- Cemiyet [6] ve Devlet Felsefesi:

Burada Fârâbî Felsefesi'nin en önemli alanına girmiş bulunuyoruz.

Bu eserin başında filozofun meselelerini (problemlerini) çevresinden aldığını ve onlara çözümler bulmaya çalıştığını belirtmiş, Fârâbî'nin içinde yetiştiği kültür çevrelerinden ise, kısaca bahsetmiştik. O dönemi tekrar hatırlatmak istersek, ana çizgileri ile gözümüzün önünde şöylece canlandırabiliriz: İslâm İmparatorluğu'nu temsil eden Abbasiler Dönemi'nin debdebeli (görkemli) günleri geride kalmış, Bağdad Halifelerinin gücü ve tesirleri azalmış, bir sürü bağımsız, ya da yarı bağımlı Emirler, Sultanlar, Devlet ve Devletcikler... ortaya çıkmaya başlamıştı. Bu siyasi dalgalanmalar, topluluklarda, büyük kitlelerde, ister istemez, tedirginlikler, huzursuzluklar meydana getiriyordu. Halbuki insan, özellikle Fârâbî'nin tasavvurundaki insan, mutlu olmalıydı. Bu insanın içinde yaşadığı Müslüman topluluğu, onu mutlu kılmalı, "mutlu kılma sanatı" demek olan idâre, ya da idâreciler ona mutluluğun yolunu göstermeliydi. Oysa hâdiseler ve gerçekler....!

İşte bu endişe, Fârâbî'nin zihninde birbirine eklenen bir soru zinciri oluşturuyordu: İnsanlar niçin cemiyet (toplum) halinde yaşarlar? İnsanları buna sevkeden sebep, ya da sebepler nelerdir? Acaba bütün insan cemiyetleri aynı mıdır ? Değilse onları birbirinden ayıran özellikler nelerdir. Bir cemiyette işler nasıl yürür, nasıl ve ne şekilde dağılır? Yani bir cemiyet nasıl teşkilatlanır[7] ve bir devlet nasıl doğar? Devlette idareyi (yönetimi) sağlayan kanunlar nasıl ortaya çıkar ve niçin değişir ? Neden birçok devlet kurulur? Devletleri birbirinden ayıran özellikler nelerdir? İnsanı, gerçek Müslümanı, gerçekten mutlu kılacak, ona mutluluğun yolunu gösterecek ve bu yolda ona destek olacak devlet hangisidir veya nasıl olmalıdır? Acaba, bütün insanlar bir tek devlet halinde yaşıyamazlar mı?

---

6) Toplum, topluluk, insan topluluğu
7) Örgütlenir, organize olur.

İşte bütün bunlar, İslâm cemiyeti, İslâm Devleti ve insanlık adına Fârâbî'nin zihnini kurcalayan, düşünen bir insan olarak ondan cevap bekleyen sorulardı ve işte Fârâbî, bunların cevaplarını vermek topluluklara mutluluğun yolunu göstermek, insanı mutluluğa götüren yolun sınırlarını çizmek görevini üstlenmiş bulunuyordu.

Tarihin eski devirlerine inen; "insan neden toplu halde-cemiyet hâlinde-yaşar?" sorusu, Fârâbî için de geçerliydi.

İnsanın; yemek, içmek, korunmak... gibi tabii (doğal) ihtiyaçları ve bunların giderilmesinde insanın yeterince güçlü olmayışı, dikkati çeken ilk husus idi ve insanı toplu halde yaşamaya sevkeden ilk sebebin[8] de bu olması, tabii kabul edilmeliydi. Fakat, bu sebep, Fârâbî açısından yeterli değildir.

Fârâbî, insan topluluklarını canlı bir organizmaya[9] benzetiyordu. Canlının varlık ve bütünlüğünün korunması için onun parçalarının birarada ve âhenkli bir tarzda bulunması, aralarında bir "iş bölümü" nün olması, her parçanın bu iş bölümüne uyması ve kendine düşen görevi yerli yerince yapması nasıl gerekli ise, insanların da birarada ve bir bütün teşkil etmesi, aralarında iş bölümü yapması ve herkesin kendine düşen görevi yerine getirmesi, Fârâbî'nin düşüncesi açısından, vazgeçilmez bir zaruret idi.

Fakat, bu bio-organik açıklama da, Fârâbî için doyurucu değildi. Çünkü, onun düşünce sistemi daha geniş idi, bütün kâinatı kaplıyordu. Ona göre kâinat bir bütündü. Bu bütünlük içinde o, en basit unsurdan (elementden) akla doğru yükselen, İlk sebepden (Tanrı'dan) akla ve maddeye doğru inen, hiyerarşik bir düzen oluşturuyordu. İşte varlığın bu düzeni (bu ontolojik nizamı) içinde yer alan insan da, belli bir düzen oluşturmalı; idâre eden ve edilenlerin oluşturduğu düzenli bir cemiyet meydana getirmeli idi.

Fârâbî'ye göre cemiyet halinde yaşamak, bir başka açıdan da zaruri idi. Şöyle ki: Sıralanışın her kademesinde varlık, bulunduğu kademeyi korumak durumundadır. Halbuki insan, bulunduğu kademeyi aşarak, daha yukarı âleme; akıl âlemine yükselmek zorundadır. Aslında onun gâyesi, varoluşunun sebebi de budur. Bu gâye ise, onun

---

8) Sebep; amil-faktör-etken
9) Canlı bir varlığa

ulaşabileceği en büyük mutluluğudur. Zaten insanın bütün gayreti de budur veya bu olmaktır. Ancak, her insanın yalnız başına bu mutluluğu gerçekleştirmesi mümkün değildir. İşte, bu asıl gâyeye; gerçek mutluluğa erişebilmek için insan, toplu halde yaşama zaruretini duymakta ve bu zaruretin sonucu olarak da toplu halde yaşamaktadır.

İki önemli unsur da insanların cemiyet hâlinde yaşamalarını kolaylaştırmaktadır. Bunlardan biri "sevgi", öteki ise "adâlet" dir. Sevgi, cemiyet hâlinde yaşayacak insanları birbirine bağlarken adâlet de meydana gelen bu bağın ve kurulan bu düzenin devamını sağlamaktadır.

Fârâbî'ye göre işte bu motifler, insanlara bazı imkânlar sağlayarak ve onlardan bazı hakları da alarak onları toplu halde yaşamaya sevkeder. Daha doğrusu onlar, bazı imkânlar sağlarken bazı haklarından da vazgeçerek, âdeta gizli bir anlaşma ile toplanıp bir cemiyet oluştururlar.

Ancak, burada hemen önemli bir soru çıkar ortaya: Belli sebepler, belli sonuçlar doğurur. Öyleyse insanlar, "belli bir topluluk-tek bir ceiyet" meydana getirmeli değil midir? Bu soru Fârâbî'yi, cemiyetler arasındaki farklılaşmanın sebeplerini aramaya götürür.

Fârâbî'ye göre insanları farklılaşmaya götüren ilk tesir tabiattan; iklim ve coğrâfi şartlardan gelmektedir. İkincisi ise, insan irâdesine bağlı olan dil ve benzeri sun'i (yapay) sebeplerdir.

İnsanları farklı cemiyetler oluşturmaya sevkeden en önemli sebep, Fârâbî'ye göre, "gâye" dir. Yukarda da belirttiğimiz gibi insan için "gerçek olan" ve "gerçek olmayan" gâyeler vardır. Bunun tespiti, elbette ki, akla, bilgiye ve eğitime dayanmaktadır. Fakat, kalkış noktası ne olursa olsun, belli gâyelere sahip insanların, ortak noktaları kolayca bulup birleşerek belli bir cemiyet oluşturmaları tabii ve hattâ zaruri olmaktadır. Çeşitli gâyelere göre de farklı toplulukların oluşacağı, beklenen bir sonuç olmalıdır.

Yukarıda belirtilen sebeplere dayalı olarak insanlar, gerek sayı[10], gerekse vasıf[11] bakımından oldukça farklı cemiyetler meydana getirir-

---

10) Nicelik, kemmiyet
11) Nitelik, keyfiyet

Yeterince organize olmamış (eksik) topluluklar, yol kenarında, konaklamada... Oluşturulan topluluklarla aile fertlerinin meydana getirdiği topluluklardır.

Organize olmuş (tam) toplulukların en küçüğü şehirdir. Bir milletin veya birbirleriyle münasebette bulunan ve birbirlerine destek sağlayan milletlerin meydana getirdiği topluluklar, orta büyüklüktedir.[12] Yeryüzünün bütün insanları ise büyük topluluğu oluşturur.

İnsanların biraraya gelmelerini sağlayan gâye, yukarda işâret edildiği üzere, onların farklı cemiyetler oluşturmalarının da en büyük sebebidir. Devletin ve cemiyetin asıl karakterini belirleyen de budur. Şöyle ki: Daha önce de belirtildiği gibi, "gerçek olan" ve "gerçek olmayan" gâyeler vardır. Bu gâyelerden biri, ya da öteki, bilgi eğitim ve benzeri sebeplere bağlı olarak, belli bir zümrenin dikkat ve ilgisini çeker. Doğuşta bazı kabiliyetleri (yetenekleri) beraberinde getiren bazı insanlar da, bu kâbiliyetlerini geliştirerek o yönde üstün bir güce erişir ve kendileri için seçtikleri gâyeye, öteki insanlara nisbetle daha çabuk, daha kolay ve daha başarılı bir tarzda ulaşırlar. Bu üstünlük o kişiyi, hemen önder (lider) durumuna geçiriverir. Aynı gâyede birleşen ve üstün nitelikte görülen kişinin (liderin) çevresinde toplanıp teşkilatlanan (örgütlenen) insanlar da böylece bir cemiyet, bir devlet meydana getirmiş olurlar. İşte, burada tespit edilen gâye, o devletin ve o cemiyetin karakterini tayin eder.

Gerçek olmayan ve fakat gerçek sanılan gâyeler pek çoktur. Yeme, içme... gibi bedene ait zevk ve lezzetlerden şan, şöhrez... gibi kavramlara kadar uzanan çeşitli gâyeler vardır. Sözgelimi "şan-şöhret", herhangi birinin, bir soyun veya bir zümrenin gâyesi hâline gelebilir. Bunlar, kendilerini bu gâyeye ulaştıracak tek vasıta (araç) olarak da kuvveti ve kuvvetli olmayı görebilirler. İşte andan itibaren artık o kişilerin ortaya koyacakları tek davranış "kuvvet gösterisi" olacak, bunu gerçekleştiren her fiil, onlar için "en iyi fiil" halini alacak ve bunun için de onlar, hiç durmadan vurup kıracak, yıkıp dökeceklerdir. Bu kişilerin, Fârâbî terminolojisinde sıfatı, "zorba-cebbar" dır. Onların bu devleti, "Zorba Devlet-Tiranlık" olarak isimlendirilecektir. Bu devlet, çabucak genişleyerek, "istilacı Devlet" hâlini alabilir.

---

12) Kitaplarından birinde "orta büyüklükte" dediği bu topluluğu Fârâbî, bir başka eserinde "büyük topluluk" olarak vasıflandırmaktadır.

Yukardaki örneğe uygun olarak topluluklar; tabii ihtiyaçların karşılanması, zenginlik, refah, eğlence... gibi çeşitli hedeflere yönelir ve onları kendileri için "gâye" haline getirirler. Herbirinin şehir veya devleti, hedef alınan gâyeye uygun bir karaktere bürünür ve öylece isimlendirilir.

Bu şehir ve devletler arasında çeşitli istek ve arzuların "gâye" haline getirildiği, daha doğrusu içinde birçok gâyenin bulunduğu şehir, "demokratik şehir" dir. Burada halktan herbiri hür ve istediğini yapmakta serbesttir. Halk arasında eşitlik vardır. Dolayısıyla, onların ahlâki davranışları, yönelişleri, arzuları ve zevkleri çok çeşitlidir. Bu şehir halkı, birbirine benzeyen ve birbirinden farklı birçok topluluklar oluşturur. Onları idâre edenler, idâre edilenlerin isteklerine göre idâre faaliyetinde bulunur ve onların arzularını yerine getirirler. Duruma yakından bakıldığında, gerçekte idâre eden ile edilen arasında bir fark olmadığı görülür.

- Öteki şehirler arasında demokratik şehir, en çok imrenilen ve en mutlu olandır. Herkes orayı sever ve orada yaşamak ister. Çünkü, orada insan için karşılanmayan hiçbir arzu ve istek yoktur. Bu bakımdan söz konusu şehir, öteki bilgisiz şehirler içinde ileri derecede iyilik ve kötülüğü birlikte bulunduran şehirdir. Burada zamanla faziletli (erdemli) kişilerin yetişmeleri mümkündür. Faziletli şehirlerin ve faziletli kişilerin yönetiminin kurulması, zaruri ihtiyaçları karşılayan şehirler ile demokratik şehirlerde mümkündür.

Acaba faziletli şehir ve faziletli devlet nasıl kurulur? Fârâbî'nin siyaset felsefesinin[13] merkezini bu sorunun cevabı oluşturmaktadır. O, meseleyi ortaya şöyle koyar:

İnsanın fiil ve davranışları kendi irâde ve ihtiyarına bağlıdır. Dolayısıyla iyilik de kötülük de arzu ve iradeyle elde edilir. Gerçek gâyeye; gerçek mutluluğa yönelip onu elde etmek için çalışan insan, "faziletli insan" olduğu gibi, içinde oturanlarının gerçek mutluluğa erişmek maksadıyla yardımlaştıkları bir şehir "faziletli şehir" [14] olur. Aynı şekilde bütün şehirleri bu maksada ulaşmak için el ele verip çalışan bir millet de "faziletli millet"dir. Bütün insanların bu vasıfla bu gâyeye yönelmeleri ise "faziletli dünya"yı meydana getirir.

---

13) Cemiyet ve devlet
14) Site-devlet

Fârâbî'nin ahlâk felsefesinden bahsederken insana ve topluluğa, "faziletli" sıfatını kazandıracak olan "gerçek gâye"nin ve "gerçek mutluluk" un ne olduğunu belirtmiştik. Ona göre insanın gerçek gâyesi; "Allah'ı ve ilk prensipleri bilmek, ilâhi âleme, kendi terimleriyle söylersek akıl âlemine, ulaşmaktır. Bu âleme ulaşan kimse ise, gerçek mutluluğa eren kimsedir. Bu gâyeye yönelip bunu gerçekleştirecek fiil ve davranışlarda bulunan kimse ise, faziletli insandır" demiştik.

Burada bir noktayı hemen belirliyelim. Acaba, Fârâbî'nin tek emeli, "akıl âlemine ulaşmak" olduğuna göre, onun elde edeceği mutluluk da yalnızca o dünya (âhiret) mutluluğu mudur? İlâhi âleme, ya da *akıl âlemine yönelen kişi ve topluluk elbetteki öteki dünya* (âhiret) mutluluğunu elde edecektir. Fakat, bu yöneliş ve bu gayret kişiye ve topluluğa aynı zamanda, "bu dünya mutluluğu"nu da kazandıracaktır. Çünkü gerçek mutluluğa erişmeyi gâye edinen insan, ya da insanlar, bu gâyeye ancak düzgün, iyi ve faziletli yollardan, iyi ve faziletli hareket ve davranışlarla erişebilecektir. Bu ise, her bakımdan bu dünyanın huzuru ve mutluluğu demektir.

Öyleyse bu gâyeye, başka türlü dersek, her iki âlemi içine alan bu mutluluğa nasıl ulaşılır? Yukarda sözü edilen bir sürü aldatıcı gâye yanında ve aldatıcı gâyelere düşmüş bir bilgisiz veya sapık topluluklar ortasında tek başına insan, bu "asıl gâye" yi gerçekleştirebilir mi? Fârâbî'ye göre bunun cevabı "hayır" dır. Ona göre her insan mutluluğun ne olduğunu ve bu konuda neler yapması gerektiğini kendi başına bilemez. Bu gâyeye ulaşabilmek için onun bir öğretmene[15] ve bir kılavuza[16] ihtiyacı vardır.

Burada Fârâbî, topluluğun başına geçecek önderin vasıf ve kabiliyetlerini uzun uzadıya anlatır. Sözün kısası şu ki, Fârâbî'ye göre, gerçek öğretici, gerçek kılavuz veya mutlak mânâda ilk yönetici, aynı kişidir. O, ilim ve marifeti[17] gerçek mânâda elde etmiş olan ve bu bakımdan, hatta hiçbir bakımdan, başkalarına muhtaç olmayan kişidir. Çünkü, aslında yaratılışça büyük ve yüksek meleke ve kabiliyetlere sahip olan bu kişi, "Faâl-Akıl ile bağlantı kuran", başka bir ifâdeyle,

---

15) Muallime-öğreticiye
16) Mürşide-rehbere-yol göstericiye
17) Gizli bilgi, manevi bilgi

"vahiy olan" kişidir. İşte bu kişi, gerçek mutluluğa giden yolu çizer, işleri belirler, fiil ve davranışları değerlendirir. Bu yol, bu belirleme ve değerlendirmeler ise, "kanun" ve "kurallar"ı oluşturur.

İşte, "melik-hükümdâr-başkan-yönetici... v.b.", ne isim verilirse verilsin, böyle bir kimse tarafından yönetilen kişiler, "faziletli, iyi ve mutlu" kişilerdir. Bu kişilerin üstünde yaşadığı yer, "Fazıl Şehir", böyle kişi ve şehirlerin oluşturduğu millet de "Faziletli Millet" dir.

Burada hemen karşımıza bir soru çıkmaktadır: Acaba, başkanın veya ilk yöneticinin emir[18], talimat[19] ve tavsiyeleri[20] bütün bir şehire, şehirlere, büyük kitlelere nasıl ulaşır?

Fârâbî'nin; devleti insan vücuduna benzettiğine yukarda işaret etmiştik. Nasıl insan vücudunda emredici bir organ ve bu organın emir ve tenbihlerini[21] ötekilerine ulaştıran aracı organlar varsa, ayni şekilde devlette de başkanın emirlerini uzaklara götürecek, topluluklara iletecek ara kadrolar vardır. Başkan, emir ve tavsiyelerini kendine en yakın olanlara söyler. Onlar da sıra ile bunu kendinden sonra gelenlere iletir. Böylece emir ve tavsiyeler halka ulaşmış olur.

Hemen ilâve edelim ki bir takım emir ve tavsiyelerin halka iletilmesi, onların uygulanması için yeterli değildir. Ayrıca bunların halka tanıtılıp sevdirilmesi ve halkın bunları kabule hazır hâle getirilmesi de gerekmektedir. Aydınlardan oluşan bir sınıf, çeşitli metodlar kullanarak bu görevi yerine getirecek, halkın eğitim ve öğretimini sağlayacaktır.

Yine ilâve edelim ki burada bütün işler baştan aşağıya, kabiliyet ve liyakat usulüne göre dağıtılacak ve her organ kendine düşeni yapmak suretiyle faziletini kazanacak ve mutluluğa erecektir. Ancak, hemen belirtmek gerekir ki, ne kadar düzgün bir ortamda olursa olsun, Fârâbî'nin insanı, tek kalıptan çıkmış bir makina ürünü değildir. Aksine, hür irâde ve serbest seçim sahibidir. Üstelik her insan farklı meleke ve kabiliyetlere sahip bulunmaktadır. Dolayısiyla da insanlardan herbirinin elde ettiği ve edeceği mutluluğun nitelik ve niceliği farklıdır ve farklı olacaktır.

---

18) Buyruk
19) Yönerge, direktif
20) Öğüt, salık verme
21) Uyarı-uyarma

Görülüyor ki faziletli bir cemiyet ve faziletli bir devlet, sıhhatli bir beden gibidir. Böyle her organ kendine düşeni yaptığı sürece bütün olarak beden varlığını ve sağlığını devam ettirecektir. Bu ise hem ferdin, hem de cemiyet ve devletin mutluluğu olacak, bu mutluluk ise, bir bütün olarak, önce bu dünyayı, sonra da öbür dünyayı kaplayacaktır.

Ancak, tekrar ekleyelim ki, hangi metotlar kullanılırsa kullanılsın, böyle faziletli topluluklar içinde de eğitim ve öğretimin yola getiremeyiceği gruplar bulunacaktır. "Faziletli şehrin Türedileri" olarak isimlendirdiği bu grupları Fârâbî, zorlayıcı usullerle yola getirmeden yanadır. Gerektiğinde bunların cezalandırılmasını isteyen Fârâbî, onlara karşı "savaş grupları" oluşturulmasını da öğütler ve bu savaşa "Fazilet Savaşı" der.

Fârâbî sisteminin bir bütün olarak kavranması açısından burada birkaç noktanın daha aydınlığa kavuşturulması gerekmektedir.

Her şeyden önce akla şu gelmektedir: Böyle faziletli bir topluluğun başına geçirmek için vasıfları uzun uzun anlatılan ölçülere uygun bir başkan bulunamazsa ne olacaktır?

İdeali böyle çizen, onu isteyen ve gerçekliğini özleyen Fârâbî, böylesine bir idealin her zaman için gerçekleşemiyeceğinin de farkında ve şuurundadır. Böyle sayılan özelliklerin hepsini üzerinde taşıyan bir başkan bulunmaması hâlinde, diyor Fârâbî, herbiri bu özelliklerden meydana gelmiş bir meclis (bir konsey) idâreyi ele almalıdır.

Görüldüğü gibi idealin aynısı olmasa da, onun herhangi bir tarzda pratik çözüme kavuşturulması, Fârâbî'nin ihmâl edemeyeceği bir husustur. Ancak, şu var ki; en üstün vasıflarla özene bezene çizdiği ideal portrenin gerçek sahibi, Fârâbî'nin kendi devrinde veya her istenildiği zamanda ortaya çıkıveren bir "Hızır" değildir. Bununla birlikte o, tarihin hiçbir devrinde gerçek yüzü ile ortaya çıkmayan, "akıl âleminin mücerred varlığı" da değildir. Fârâbî'ye göre "ideal başkan", tarihin eski devirlerinde (Musa, Harun... v.b. isimlerle) ortaya çıkmış, kendine çok yakın bir zamanda da O, (Hz. Muhammed olarak) görünmüş, ideal topluluğunu oluşturmuş misyonunu[22] tamamlamış, geride kanun ve kurallarını bırakarak gitmiştir.

---

22) Özel görev

Fârâbî'ye göre bir topluluğu böylece şekillendiren "örnek önderler"den bir kaçı birden aynı zamanlarda ve fakat, ayrı ayrı yerlerde bulunabilir. Bunlar, birbirini takip eden zamanlarda da ortaya çıkabilirler. Bu takdirde, onlardan sonra gelen, öncekinin yolunu ve izini takip eder. Ancak, *onlardan biri, nasıl , bir zaman için kendi koyduğu kanun* ve kuralı, bir başka zaman değiştirmeyi faydalı bulur ve değiştirir ise, sonra gelen de, bir öncekinin koyduğu kanun ve kuralı değiştirebilir. Fakat, bu niteliklerde olan bir kimsenin bulunmaması durumunda, öncekilerin koymuş oldukları kanunlar; yazılır, korunur ve şehir onlarla yönetilir.

Görüldüğü gibi Fârâbî, cemiyeti meydana getiren sebepleri belirlerken bir yandan eski fikir ve kanaatleri yeni kalıplar içinde vermekte, öte yandan ise daha sonraki asırlarda, ta Rönesans'da berraklaşacak olan fikirlerin ilk ışıklarını yakmaktadır. Sözgelimi; "insanlar tabii zaruretlerle birleşme ihtiyacını duyarlar" derken eski kanaatleri tekrarlamakta, fakat, "kuvvetlinin çevresinde toplanma" hâdisesini anlatırken, âdeta Bodin'e (1530-1596) kopya vermektedir. Karşılıklı olarak bazı haklardan vazgeçerek yapılan gizli sözleşmede Hobbes'un (1588-1679) ve Hollandalı Hugo Grotius'un (1583-1645) hocası gibi görünmektedir. Fârâbî'nin "şan-şöhret" heveslilerine kurdurttuğu topluluk ile A. Hitler'in (1889-1945) faaliyeti ve "üstün ırk" nazariyesi arasında bir yakınlık kurulmasa bile, Machiavel'in (1469-1527) uğruna bütün değerlerin fedâ edildiği "devlet" i arasında benzerlikler bulmak garipsenemez.

Fârâbî, cemiyeti bir organizmaya benzetirken içine düştüğü tehlikeden, ona irade ve hürriyet vererek maharetle atlamaktadır.

İnsanların belli gâyeler etrafında birleşmesi, her zaman ve her yerde görülen olaylardandır. Fakat, insanların farklılaşmalarında tabii ve coğrafi şartları göstermesi bakımından Fârâbî, İbn Haldun'dan (1332-1406) Rönesans'a uzanacak olan en önemli fikir köprüsünü kurmuş olmaktadır.

Fârâbî'nin demokratik topluluğu tasviri, bize göre, oldukça ilgi çekicidir. Onun, kötülükleriyle birlikte demokrasiyi birçok faziletin kaynağı olarak görmesi, kendisini Yirminci Yüzyıl mütefekkirleri (düşünürleri) arasına koymamıza yetecek değerdedir.

Fârâbî'nin devlet tasvirleri, onun hayâl âleminin ürünleri olarak görülebilir. Şu var ki, tarihi hadiselere baktığımızda Arap'tan Fars'a, Ortaasya'dan Anadolu'ya, Hz. Musa'dan Hz. Muhammed'e... birçok kabile, din, millet ve memlekette onun çizdiği tabloların tabii ve canlı *manzalarını, hem de bütün çıplaklığı* ile görürüz.

Sözgelimi Arap şiirinin önemli temalarından birini oluşturan "Soy-sop, şan-şöhret" düşkünü Arap kabileleri, onların dilden dile dolaşan hikâyeleri, Arap şiirini iyi bilen Fârâbî'nin meçhulu olamazdı.

Kâh yepyeni kanun ve şeriatla, kâh kendinden öncekinin din ve şeriatını canlandırmaya gelen peygamberler kafilesi, Fârâbî'nin "kanunların sabitliği ve değişkenliği" hakkındaki düşüncelerinin temelini oluşturmaktaydı.

Fârâbî'nin uzun uzadıya tavsir ettiği ve "faziletli devletin kaynağı" olarak gösterdiği "demokratik topluluk", Hz. Muhammed'in kurduğu "Faziletli Devlet"in temelini ve zeminini oluşturan "Medine" şehrinden başkası değildi. Bu dinin "cihan şümül-evrensel" oluşu ise, Fârâbî'nin ideal devletinin sınırlarını bütün insanlığa uzatmasının tek sebebiydi. Abbasiler Devri'ndeki çözülen İslâm Birliği'ni tamir etmenin pratik çözümünü ise Fârâbî, "konsey idâresi"inde görmekteydi.

Sözün kısası, geçmişten hâle ve geleceği...! İşte Fârâbî ve işte onun devlet ve cemiyeti!

VII- FİKİR ve İNSANLIK DÜNYASINDA FÂRÂBÎ

Bu kitabın başında temas ettiğimiz bir noktayı burada tekrar hatırlayalım: İnsan, çevresinden pek çok şey alır. Fakat, bazı insanlar çevresine bir miktar katkıda bulunur. İşte Fârâbî, kendi çevresinden ve öncekilerden aldıklarını düzelterek, geliştirerek, güzelleştirerek ve çoğaltarak çevresine, kendinden sonrakilerine vermiş olan nadir şahsiyetlerden biridir.

Burada iki noktanın daha göz önünde tutulması gerekmektedir. Şöyle ki: Gerek fikir sâhasında, gerekse teknik sâhada her buluş ve icât belli bir kişiye âittir. Sözgelimi elektriğin icâdı. Elbette bu kimse, bu icâdından dolayı övülmeye lâyıktır. Şurası da unutulmamalıdır ki bu konu, bu icâdı yapan kimseden önce, çeşitli yönlerden ve belki de birçok defâlar, ele alınmış, incelenmiştir. Ancak, önce yapılan o çalışmalar, bu icâdın ve bu icâdı yapan kimsenin değerini azaltmaz. Fakat, bu icâdın ve bu icâdı yapanın daha önce yapılan o çalışmalara bağlı ve onlara çok şeyler borçlu olduğu da kesindir. Öyleyse, herhangi bir icâdı gerçekleştiren değerlidir, övgüye lâyıktır. Bu icâda zemin hazırlayan çalışmalarla o çalışmaları yapan kimseler de, en az bu icâdı gerçekleştiren kadar değerli ve övgüye lâyıktırlar. Bu durum, teknik sâhada olduğu gibi, fikir ve cemiyet sâhasında da böyledir. Ancak, fikir ve cemiyet sâhasında hâdiseler çok karmaşıktır. Bundan dolayı da bu sâhadaki icâtları, bunlara zemin hazırlayan kimseleri ve çalışmaları tayin ve tespit etmek kolay olmamaktadır. Dolayısıyla fikir ve cemiyet sâhasındaki hâdiseleri ve onların sebeplerini biraz geriden, biraz uzaktan görmek ve takip etmek zarureti vardır. İşte, Fâ-

râbî'nin çevresine, ilme, fikre ve insanlığa olan katkısını, belirttiğimiz bu noktaları göz önünde tutarak görmek ve değerlendirmek gerekmektedir.

Fârâbî'nin tesirleri bir yandan ilim ve teknik, öte yandan fikir ve cemiyet sâhasında görülmektedir. Fakat, bu tesirler birbirinden farklı iki medeniyet dünyasında ortaya çıkmış bulunmaktadır. Bunlardan biri İslâm, ötesi ise batı (Avrupa) medeniyetidir. Bu iki medeniyet, birbirinden ayrı iki dünya teşkil etmekle birlikte, gelişmedeki tesirler açısından bir bütünlük arzederler. Konumuz; Fârâbî'nin tesirleri açısından da bu böyledir. Sözgelimi konuyu; Fârâbî, her iki medeniyet çevresinde de aynı noktalardan değerlendirilmiş, benimsenmiş ve yine aynı noktalardan tenkit ve reddedilmiştir. Fakat, bütün bu benzerlikler, beraberlikler iki ayrı medeniyetin doğmasına engel olmamıştır.

Fârâbî'nin ilmi şahsiyetinden bahsederken, bir filozof olarak onun çok çeşitli ilimlerle ve hatta o devirde bilinen bütün ilim dalları ile meşgul olduğunu belirtmiştik. Bu durum onun devrinin ve üstlendiği görevin tabii bir sonucu olarak görülmelidir. Ancak, meşgul olduğu her ilim dalında onun icâdlarının olduğunu, orijinalliklerinin bulunduğunu düşünmek ve beklemek mümkün değildir. Bununla birlikte onun, felsefede olduğu kadar pozitif ilimlerde de ağırlığı ve orijinalliği görülmektedir.

Sözgelimi matematik sahasında Fârâbî, İslâm Dünyası'nın büyük otoritelerinden bir İbn Türk (öl. 9. asır), bir Harezmi (öl. 850 M.) değildir. Bununla birlikte, bir filozof olmanın gerektirdiği şekilde o, matematik bilgisine sahip idi. Nitekim, yakın tarihlerde bu sahada Rusça olarak yayınlanan bir eser, Fârâbî'nin matematiğini Rönesans'ın büyük mühendisi meşhur ressam Leonard de Vinci (1452-1519) ile karşılaştırır. Ressamlığı ile tanınmış olan Leonard, önemli dinamik problemlerini de çözmüş ve çeşitli endüstri makinelerinin gelişmesine imkân sağlamıştı. İşte Rusça eserin yazarı, filozofumuzu, kendisinden üçyüz sene sonra gelen bu büyük adamla karşılaştırır. Gerçekten de Fârâbî'nin bazı eserlerinin İtalya kütüphanelerinde bulunduğunu bugün bilmekteyiz.

Asıl olarak Fârâbî'nin matematik bilgisi, onun musiki alanında yazdığı eserlerde uygulama sahası buluyordu. Sesin ahengini matematik hesaplarla ölçen Fârâbî, İslâm dünyasında musiki nazariyesini

kuran en büyük isim oldu. Çünkü, İslâm öncesi devirlerden kalma musiki nazariyeleri geleneğine ne Araplar, ne de İranlılar sahip bulunuyordu. Miladın sekizinci yüzyılında görülmeye başlayan İslâm Devri musiki nazariyelerine ait eserler ise, küçük kitapçıklar ve makaleler halinde, henüz başlangıç devrini temsil ediyorlardı. Bu başlangıç yıllarından sonra Fârâbî, büyük bir sima olarak parladı. Onun bu üstünlüğü şüphesiz ki kendisinin fizik matematik bilgisinden geliyordu. Zira, ses ve musikinin fizik ve fizyolojik esaslarını inceleyen Fârâbî, yer yer kendinden önce gelenlerin yanlışlarını da düzelterek kendi zamanına kadar kimsede görülmeyen hususları ortaya koydu. Musikinin çemberini genişletti. Kemençe'nin ve "Horasan Tanburu" denen enstrümanların "gam"larını da o inceledi ve "gam"a yeni ilâveler yaptı. Ses perdelerinin ihsasları hususunda önemli katkılarda bulundu. Küçük kitaplarından ve çeşitli makalelerinden başka *Büyük Musiki Kitabı* onun haklı şöhretinin en büyük vesikasıdır. Nitekim, 1930'lu yıllarda bunları, Fransızca tercümeleriyle birlikte, birkaç kitap halinde yayınlayan Baron Rodolphe d'ERLANGER, onu (*yanlış* ve *kasıtlı olarak* "Arap Musikisi" dediği), İslâm Musikisi'nin sembolü olarak ilân eder.

Fârâbî, musikinin nazariyesi kadar, onu icra etmesini de bilir. Kaynaklar onu, "en iyi enstrüman çalan kimse" olarak tanıtır. Çok sayıda "beste"sininin bulunduğu söylenir. "Kanun" isimli enstrümanın "icât edicisi" odur.

Fârâbî'nin pozitif ilimler alanındaki buluşları üzerine eğilen büyük ilim adamı, ilim tarihçisi Prof. Dr. Aydın Sayılı, onun iki önemli kararına dikkati çekmektedir.[1] Bunlardan biri "İmpetus-atalet-eylemsizlik" dediğimiz prensiptir. İlim açısından önemli sonuçlar ortaya çıkaran bu prensibin geliştirilmesinde Fârâbî'nin büyük rolü olmuştur.

İkinci prensip ise "Boşluğun yokluğu" prensibidir. Bu prensibin ilk defa batıda, pozitif ilimlerin kurucularından sayılan (ve 1214-1294 yıllarında yaşamış olan) Roger Bacon tarafından ele alındığı sanılmıştı. Araştırmalar, bu fikrin kaynağının Fârâbî olduğunu ve Roger Bacon'ın fikirlerini Fârâbî'den almış bulunduğunu ortaya çıkardı. Bacon'dan üçyüz sene önce yaşamış olan Fârâbî, "Boşluk üzerine" adı

---

1) Prof. Dr. Aydın SAYILI, A.Ü. Dil ve Tarih-Coğrafya Fakültesi Dergisi, Cilt VIII, Sayı 4, Sahife 437, Aralık 1950.

ile yazdığı makalede, Aristo'da izleri görülen bu fikri, ilk defa olarak tecrübeye dayanan metotlarla ele almış ve incelemişti. Bacon ise, Latince tercümelerinden Fârâbî'nin bu eserini görmüş, okumuş ve meseleyi tekrar etmişti. Oysa Fârâbî'nin fikirleri, tekrar edenin kanâatlerinden çok daha fazla şeyler ifâde ediyordu. Bu makalede Fârâbî'nin ışığın yayılması ile ilgili olarak söylediği, (bizce çok dikkate değer), cümleleri atlayarak, onun "Mutlak boşluğun yokluğu" nu gösteren sözlerini nakledelim. İçinin havası alınmış olan bir şişenin "mutlak olarak boş" olduğunu zannedenlere karşı o, şöyle demektedir: "... (gerçek), şişenin, ... içininde asla hiçbir şey bulunmayacak şekilde boş olduğu değil, orada bir cismin, yani çıkarılmış olan *havadan başka bir cismin bulunduğudur. Ancak şu var ki, biz* onun nasıl bir cisim olduğunu, ne olduğunu bilmiyoruz".

Fârâbî'yi modern fiziğin kurucuları arasına sokmaya yeltenecek çocuk heyecanına sahip değiliz. Ancak, çok değil, bundan çeyrek yüzyıl önce Fârâbî bu iddiâyı bizlere karşı savunmaya kalksa ve; "havası alınmış bir şişe mutlak mânâda boş değildir" deseydi, şüphesiz, ona karşı tavrımız yüz ekşitmek olurdu. Bugün ise, onun düşüncesini nasıl taktirle karşılayabileceğimizi göstermek bakımından, modern fiziğe ait birkaç cümleyi, buraya aktaralım: "Yirminci yüzyılın izâfilik (görecilik) ve kuantum mekâniği gibi iki büyük nazariyesi, maddenin bütün yapı taşlarının uygun çiftler halinde bulunduğunu düşünmektedir. Buna göre her parçacığın, aynı kütleye ve zıt elektrik yüküne sahip birer karşıt parçacığı vardır... madde ve karşıt madde... Fakat, laboratuvar dışındaki dünyada "karşıt madde"ye rastlamak imkansızdır. Dünyayı meydana getiren atomlar; nötron, proton ve elektronlardan oluştuğu halde, bunların karşıt parçacıklarından oluşan atomlar yoktur..."[2]

Filozof, devrinin ve içinde yaşadığı cemiyetin ortaya attığı sorular ve bunlara verilen cevaplar demektir. Yani, her filozof, meselelerini içinde bulunduğu cemiyetten alır ve bunlara çözümler getirmeye çalışır. İşte, filozofların farklı devrelerde farklı meseleleri ön planda tutmuş olmalarının sebebi budur. Fârâbî'nin yaşadığı devrin siyâsi durumuna temas etmiş, merkezi otoritenin zayıfladığını belirt-

---

2) Dr. Satılmış ATAĞ, Bilim ve Teknik, Eylül 1983, Sayı 190, Sahife 19.

miştik.[3] Bu durum, siyâsi birliği zedeliyor, hem şahsi huzur, hem dini yaşayış açısından insanları, büyük kitleleri tedirgin ediyordu. Bunu yakından hisseden Fârâbî, idâre açısından uzağında bulunduğu cemiyetin meselelerini, nazari açıdan olsun çözmek ihtiyacını duydu. Siyâset ve cemiyet alanında yazılmış eserler vardı ve O, bunların, hiç değilse bir kısmını, biliyordu. Fakat, onların meseleleri, Fârâbî'nin mensubu bulunduğu cemiyetin meselelerinden farklı idi. Üstelik Fârâbî, Roma, Büyük İskender... örneklerinden başka, Üniversalizm, Burkan-Buddhizm... gibi ilham kaynaklarının ve bütün insanlığa hitap-eden İslâm'ın "Cihan şümul" idealinin sahibi bulunuyordu. Bunları zihin platformunda birleştirip yoğuran Fârâbî, bütün insanlığı kuşatan "İdeal Dünya Devleti" tasarısını ortaya koydu. Bu devletin başında, insana has faziletlerin hepsine, en mükemmel tarzda sahip olan Hz. Muhammed vardı. Bu haliyle devlet bütün insanların hem bu dünya, hem öteki dünya (âhiret) saadetini sağlayacaktı. Adı "Medine şehir" olan bu devlet, kesinlikle Eflatun'un "site"si değildir. Çünkü O: Bütün insanlığı kucaklar. İnsanlara her iki dünya saâdetini sağlamak gâyesine sahiptir, başında Peygamber vardır, insanlara şahsi (ferdi) mülk edinme hakkını tanır ve komünizme asla yer vermez. Onda, âdeta bugün anladığımız mânâda hükmi şahsiyet (tüzel kişilik) fikri vardır.

Şayet gerçekleşirse böyle bir devlette herkes mesut olacaktır. Fakat, Fârâbî bundan emin değildir. Dolayısıyla O, zorbalık (mutlâkiyet), soylular idâresi (aristokrasi), halk idaresi (demokrasi)... gibi çeşitli idâre şekillerini de tarif ve tavsif etmektedir. Bu açıklamaları yapan Fârâbî, kendinden sonra geleceklere zemin hazırlıyor, uzak talebelerine fikri malzeme gönderiyordu. Sözgelimi onun fikirleri arasında bulunan hükmi şahsiyet (tüzel kişilik) kavramı, günümüz hukuk sistemlerinin en önemli kavramını teşkil etmektedir. Karşılıklı olarak bazı haklardan vazgeçmek suretiyle insanların sözleşme yapıp cemiyet oluşturacakları, oluşturdukları cemiyeti devam ettirecekleri hususundaki sözleri, kendisinden yedi yüz yıl kadar sonra gelen Thomas Hobbes (1588-1679) tarafından geliştirilecek, insan topluluklarındaki yardımlaşmaların mekanik ve organik olduğunu gösteren

3) Bak, III. Bölüm, 2. Fasıl, b.-

açıklamaları ise, sosyolojinin büyük ustası Emile Durkheim'in (1858- 1917) eserlerinde derinleştirilecektir.

İnsanların nasıl ve niçin büyük gruplar halinde birleşmekte olduklarına dair açıklamaları, Ebu Hamid Gazzali'nin (1058- 1111) fikirlerinin temelini oluşturacaktır. Milletler arasında ki tabii farkların, tabii şartlardan geldiğini gösteren sözleri, bir yandan İbn Haldun'a (1332- 1406), öte yandan Charles Montesquieu'ye (1689-1755) ulaşacak ve onlar, iklimin insan ve insan topluluklarına olan tesirlerini yeniden ele alacaklardır.

Fârâbî'nin psikolojideki tesirlerinin çemberi, geniş ve oldukça derindir. Onun bu alandaki tecrübi (ampirik-deneysel) ve nazari (teorik- kuramsal) tahlilleri (analizleri) İslâm Dünyası'ndaki psikoloji çalışmalarının temelini oluşturmuştur. Gazzali, İbni Sina yolu ile, kendisine intikal eden bu fikirlere kendi tahlillerini (analizlerini) de ekleyerek, tasavvuf psikolojisini geliştirmiştir. Bu fikirler, bir yandan Gazzali vasıtasıyla, B. Pascal'a (1623-1662) kadar uzanmıştır. Öte yandan Fârâbî'nin Akıl Hakkında, ya da Aklın Manası Hakkında adını taşıyan ve "yazma" halindeki nüshaları Londra, Leyden, Berlin... gibi meşhur şehir kütüphanelerinde bulunan eseri, dünyanın dört bucağına yayılmış, İbrâni ve Latin dilleri gibi batının klasik dillerine, daha Rönesans'tan birkaç yüzyıl önce tercüme edilmişti.

Fârâbî, İslâm dünyasında "ansiklopedi" geleneğini kuran insandır. Onun "İlimlerin sayımı" adı ile yazdığı eser, Kadı İbn Sâid'in dili ile bu sahada ilk eserdir ve ona göre bütün ilimleri öğrenmek isteyenler onun rehberliğinden uzak kalamazlar. Gerçekten de önce İhvanu's-Safâ, sonra da İbn Sina, Fârâbî'nin açtığı bu çığırdan yürümüşlerdir. Fârâbî'nin bu eserinin batıya intikali ise, henüz onikinci yüzyılda gerçekleşmiş bulunuyordu. Milâdın onikinci yüzyılı başında Dominicus Gundissalinus (öl. 1150), daha sonra da Gerard de Cremona (1114- 1187) onu klasik Latin diline çevirmişlerdi. Kalonymus ben Kalonymus (öl. 1314) eliyle İbrani diline tercüme edilen bu eser, daha sonraki yüzyıllarda da İngilizce, Almanca... gibi batı dillerine aktarılmıştır. Rönesans'ın fikir babaları, başta Roger Bacon olmak üzere, bu eserden yararlanmışlardır.

Fârâbî'nin din ilimleri alanındaki tesirleri, zannedildiğinden daha

derin olmuştur. Bu hususa yukarda temas etmiştik.[4] Fakat, onun asıl ağırlığı, meydana getirdiği ilim davası ve zihin dünyasıdır.

İslâm dünyasında, bugün anladığımız mânâ ile felsefe geleneğini gerçekleştiren Fârâbî olmuştur. Bu medeniyetin ortak dili olan "Arapça"ya, "felsefe dili" olma hüviyetini kazandıran O'dur. Mantık, onun elinde klasik halini almıştır. Sözgelimi mantığın "dokuz kitap" halindeki tasnif ve tertibi onun tarafından yapılmış, bu tertip ve tasnif sonraki yüzyıllar boyunca devam etmiştir. Mantık kaidelerinin tayin ve tespiti, akıl yürütmelerinin çerçevesini belirlemiş, bu ilim ve din alanındaki münakaşalar için sağlam bir zemin oluşturmuştur. Bundan böyle sağduyu sahibi herkes, rahatça başvurabileceği kaideleri bu zeminde bulabilecek ve herkes için şaşmaz olan akıl ve mantık kaidelerine dayandırılarak verilen hükümler ve çıkarılan sonuçlar, aynı sağduyuya sahip herkes tarafından kolayca ve şüphesiz gönül rahatlığı ile kabul edilecektir.

Fârâbî'nin bu yöndeki tesirleri çeşitli sâhalarda görülür. Sözgelimi kelâmda (teolojide), ilk devir kelamcıları (teologları) ile son devir kelamcıları arasında yapılacak bir karşılaştırma, durumu apaçık bir şekilde ortaya koyar. İlk devrin münakaşalarıyla ilgili olarak Malik bin Enes (715-795) şöyle diyordu: "Hadisci, her gün birbirinden daha mücadeleci kelamcılarla karşılaştığı zaman, günde bir din değiştirmek zorunda kalırdı." Çünkü bu münakaşalar belli temellere dayanmıyordu. Devrin büyük mütefekkiri, mutasavvıf Hasan Basri (öl. 110 H./ 728 M.) bu temelsizliğe şöyle işaret ediyordu: "Kendi arzu ve heveslerine uyanlarla biraraya gelmeyiniz; onlarla münakaşa etmeyiniz ve onları dinlemeyiniz". Bu sözler, o devirlerdeki kelâm (teoloji) hareketlerinin mantık esaslarına dayanmadığını, münakaşalarda, herkesin kabul edebileceği "ortak noktalar"ın bulunmadığını açıkça göstermektedir. Bundan sonraki devrelere, sözgelimi Gazzali'ye (1058-1111) bakarsak durumun değiştiğini, yeni bir devrin başladığını görürüz. Onun bütün münakaşaları akla ve mantığa dayalıdır. Hatta onun, akla ve akılcılığa karşı çıkışları bile, bu çerçeve içindedir. Yine bu ikinci devrin kelâmcılarından Fahreddin Râzi'nin (1149-1209) bu sahadaki eserlerine, (farazâ muhassal'ına), baktığımızda onların felse-

4) Bak, V. Bölüm, 2. Fasıl (Fârâbî'nin Meşgul Olduğu İlim Dalları ve Eserleri)

fe meseleleriyle dolu ve baştan aşağıya mantık esaslarına dayalı olduğunu görürüz.

Bütün bu görüntüler bizi, Fârâbî'yi bütün insanlık çapında "önemli bir meselenin fatihi" olarak ilân etmeye zorlamaktadır. Bu mesele "ilim-din", ya da o devrin terimleriyle söylersek "felsefe-din" arasındaki uzlaşmanın gerçekleştirilmesidir. Bu, Fârâbî'nin lehine kaydedilecek ve gerçekten sonuçları İslâm dünyasında görüleceği gibi, batı medeniyetine de uzanacak ve bütün insanlığa ulaşacak en büyük başarı idi.

Fârâbî bizzat kendisi meseleyi şöyle ortaya koyar: Felsefe, Atina'dan İskenderiye'ye geçti. Batlamyos'lar (ptolemeeptolemois) zamanında (M.Ö. 323-30 yıllarında) orada varlığını sürdürdü. Auguste (Octav Auguste), İskenderiye'yi (M.Ö. 31 yıllarında) alınca buralar Roma'nın hâkimiyetine girdi. Romalılar Hıristiyanlığı benimseyince kültür faâliyetleri kilisenin eline geçti. Kilise babaları, mantığın dışında, felsefeyi yasakladılar. Auguste adıyla da bilinen I. Theodose zamanında (M.S. 379-395 yılları) felsefe devlet eliyle ve resmen yasaklanmış oldu. İslâm ortaya çıkıp insanlara fikir hürriyetinin kapılarını açınca, felsefeyle uğraşan ve az çok felsefe bilenler İslâm topraklarına, ya da İslâm topraklarına komşu bölgelere; Antakya, Harran, Nusaybin... e göç ettiler. Felsefe varlığını buralarda devam ettirdi.

Burada Fârâbî'nin temas etmediği bir hususu biz belirtelim. Fârâbî'den önceki devirlerde "felsefe-din" arasındaki uzlaşmayı sağlama teşebbüsleri olmuştu. Yahudi filozof Filon (Philon, yaklaşık olarak M.Ö. 13-M.S. 54 yılları) ve Hıristiyan devrinin meşhur filozofu Plotin (Plotinos -205-270 milat yılları), bu teşebbüsü gerçekleştiren iki ayrı sima idi. Fakat, başarıları ne olursa olsun, bu teşebbüsler de felsefenin yasaklanmasını önleyememiş ve Plotin'den yaklaşık olarak yüzyıl sonra felsefe kesinlikle yasaklanmıştı.

Fârâbî'nin "hakikat" karşısındaki tavrını yukarda temas etmiş, onun hakikati "bir" ve "târihi" olarak kabul ettiğini ve buna her sağduyu sahibinin ulaşabileceğini benimsediğini belirtmiştik.[5] İşte, "din-ilim-felsefe" arasını uzlaştırma teşebbüsüne O, bu noktadan başlıyordu. Madem hakikat birdir ve madem her sağduyu sahibi

5) Bak, IV. Bölüm, 4. Fasıl (a-İlkçağ Batı Felsefesi Karşısında Fârâbî)

onu bilir ve bulur, öyleyse, diyordu Fârâbî, hakikat ehli arasında ayrılık olamaz. Şayet, diyordu o, hikmet ve hakikat sahibi iki kimse arasında farklılık görülüyorsa, bu onların sözlerinin ifâdelerinin farklılığıdır. İfade etmek istedikleri mânâ ise birdir, ayrı değildir. Bu duygu ve bu kanaâtle hareket eden Fârâbî, önce Eflatun ve Aristo'nun fikirlerini kendi aralarında uzlaştırıyor, sonra da bu ortak hükümlerle İslâm Dininin prensiplerini bağdaştırmaya gayret ediyordu. Sonuç olarak onun varmak istediği şuydu: İlim-felsefe-din, her üçü de hakikate giden yollardır. Bunlar arasında ne gâye, ne sonuç itibariyle ayrılık vardır. Dolayısıyla da aralarında herhangi bir çatışma söz konusu değildir.

Fârâbî'nin bu uzlaştırma teşebbüslerinin pürüzsüz olduğu, bu uzlaştırmaya giderken onun filozofların fikirlerini tam ve aslına uygun olarak aldığı söylenemez. Ancak, bu teşebbüsün büyük tesirler meydana getirdiği kesindir. Bu tesirlerin batı (Avrupa) dünyasında daha derin olduğunu rahatlıkla söyleyebiliriz.

Din-ilim-felsefe arasındaki bağın, Ortaçağ batı dünyasındaki durumuna yukardaki satırlarda temas ettik ve milâdın dördüncü yüzyılında felsefenin resmen yasaklanmış olduğunu naklettik. Yine yukarda isimlerini andığımız Filon ve Plotin'in başarısızlıklarına rağmen, "din-ilim-felsefe" arasını uzlaştırma teşebbüsleri, milâdın onbir ve onikinci yüzyıllarından sonra da devam etti. Avrupa'da Rönesans'ı hazırlamış olan bu teşebbüsleri omuzlarında taşıyanlardan birkaçının; sözgelimi Dominicus Gundissolinus, Roger Bacon... ın isimlerini andık ve Fârâbî' nin onlara nasıl tesir etmiş olduğunu belirttik. Burada bu mutlu kişilerden, İslâm dünyasını yakından tanıyan, iki isim daha zikredelim. Aynı dine ve aynı mezhebe mensub olmalarının ötesinde, Paris Üniversite-si'nde biri hoca, öteki öğrenci olarak bulunması dolayısıyla aralarında hoca-öğrenci bağı da olan bu iki isimden biri Alman; Albert le Grand (1193-1280), öteki ise İtalyan; Aquinli Saint Thomas (1228-1274). "Din-ilim-felsefe" arası uzlaşmayı sağlama teşebbüslerinde en büyük rolü Saint Thomas üstlenmiş bulunuyordu. Onun ortaya koyduğu doktrin, kendisinin ölümünden kısa bir süre sonra (1309'da) kilise tarafından resmen kabul olundu. Fârâbî ile S. Thomas'nın fikirleri karşılaştırılmış, yan yana konan cümleler arasında benzerlikten de öte beraberlikler görülmüştür.

Bütün bunlardan sonra, yukarda söylediğimiz cümleyi burada tekrar etmek, fazlalık olmayacaktır, sanırız: Fârâbî, "din-ilim-felsefe" arasındaki uzlaşmanın en büyük mimarıdır.

BİBLİYOGRAFYA

A- *FÂRÂBÎ'DEN BAHSEDEN KLASİK KAYNAKLAR*

BEYHAKİ (Ebu Süleyman), Tetimme Sıvani'l-Hikme, (Köprülü Kütüphanesi)

İbn CÜLCÜL: Tabakatü'l-Etibba, Kâhire, 1955

İbn u'l ESİR (İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali), el-Kâmil fi't-Tarih

İbn FATİK: Muhtaru'l-Hıkem (Köprülü Kütüphanesi)

İbn HALLİKAN (Ahmed Bermeki), Vetayâtü'l-Ayân, Kâhire, 1948

İbn KESİR (İmmadeddin İsmail) el-Bidâye Ve'n-Nihâye

İbnü'l-KIFTİ (Cemâleddin Ali) İhbâru'l-Ulema, Kâhire, 1326

MESUDİ (Ebu'l-Hasan), Mürücü'z-Zeheb, Beyrut, 1973

İbnu'n-NEDİM (el-Verrak), Fihrist, Leipzig, 1871-1872

SAFEDÎ (Selâhaddin Halil), el-Vâfi bi'l-Vefeyat,

İbn E. ÜSAYBİA, Uyunü'l-Enbâ, Kâhire, 1882

B- *FÂRÂBÎ'NİN KENDİ ESERLERİ*

AHKAMÜ'N-NÜCUM

ARİSTO FELSEFESİ (Terc. Prof. Dr. H.ATAY), İlâhiyat Fak. Ankara, 1974

EFLATUN FELSEFESİ (Terc. Prof. Dr. H. ATAY), İlâhiyat Fak. Ankara, 1974

EFLATUN ile ARİSTOTELES'in Görüşlerinin Uzlaştırılması (Terc. Dr. Mahmut KAYA) Felsefe Arşivi, İstanbul, 1984.

Risâletün li-EFLATUN Fi'r-RED... (Terc. Prof. Dr. M.KÜYEL), DTCF. Felsefe Ar. Derg. III. Ankara, 1965

EFLATUN KANUNLARININ Özeti (Terc. Y. Doç. Dr. F. OLGUNER), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985

Kitabu'l-FÜSUS, Haydarâbad-Dakkan, 1345 H.

HALÂ HAKKINDA (Terc. Prof. Dr. A. SAYILI), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1951

İLİMLERİN SAYIMI (Terc. Prof. A. ATEŞ), Maarif Vekâleti, İstanbul, 1955

el-MEDİNETÜ'l-FAZILA (Terc. N. DANIŞMAN), Maarif Vek. İstanbul, 1956

Kitâbü'l-MUSİKİYYİ'L-KEBİR: Kâhire
Kitâbü'l-MUFARAKAT, Haydarâbad-Dakkan, 1345
Fârâbi'den SEÇME PARÇALAR (Terc. K. BURSLAN), Maarif Vekâleti, İstanbul, 1935
es-SİYASETÜ'l-Medeniyye (Terc. Doç. Dr. M. AYDIN, Doç. Dr. A. ŞENER, Doç. Dr. R. AYAS), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1980
TABİAT İLİMLERİNİN Kökleri Hakkında Yüksek Mahâleler Kitabı (Terc. Prof. Dr. N. LUGAL, Doç. Dr. A. SAYILI), Belleten, C. 15, Ankara
TAHSİLÜ'S-SAADE: Haydarâbad-Dakkan, 1345
UYUNÜ'L-MESAİL, Haydarâbad-Dakkan, 1345 H.
RİSALE-i VAHİD Ve'l-Vahde

C- *FÂRÂBÎ HAKKINDA YAZILANLAR*
ADIVAR (Adnan), Fârâbî (İslâm Ansiklopedisi ayrı basım), İstanbul, 1947
ARSAL (S. Maksudi), Fârâbî'nin Hukuk Felsefesi, İstanbul Ün. Hukuk Fak. Mecmuası, (ayrı basım), 1945
ATEŞ (Prof. Ahmet), Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası, Belletten, C.XV'/sayı 57 (Ocak-1951 ayrı baskı)
AYDIN (Dr. Mehmet), Fârâbî'nin Siyasi Düşüncesinde Saadet Kavramı, İlâhiyat Fak. Dergisi, (XXI), Ankara, 1976
AYNİ (M. Ali), Fârâbî, İstanbul, 1332
de BOER (Prof. DR. T. İ.), İslamda Felsefe Tarihi (Terc. Y. KUTLUAY), Ankara, 1960.
ÇUBUKÇU (Prof. Dr. İ. Agâh), İslâm Düşünürleri, İlâhiyat Fak. Ankara, 1977
DİETERİCİ (Fr.), al-Fârâbî's Philos, Leiden, 1980
d'ERLANGER (Baron Rodolphe), la Musique Arabe grand Traite de La Musique, (Kitabul'l-Musiqi al-Kabir) Paris, 1930
ESİN (Dr. Emel), Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhiti'nin Kültür ve Sanatı, İslâm Tetk. Enst. Dergisi, İstanbul, 1976
FÂRÂBÎ (İsmail H), Şerhu Fususi'l-Hikem
GÜNALTAY (Prof. Şemseddin) Filozofu Fârâbî, D.F.Edebiyat Fak. İstanbul, 1922
HAYRULLAYEF (Muzaffer Muhiddinoviç), Fârâbî-Zamanı ve Doktrini, Taşkent, 1975
HAYRULLAYEF (Muzaffer Muhiddinoviç), Fârâbî ve Matematik, Taşkent, 1975
İZMİRLİ (İ. Hakkı), İki Türk Filozofu, Darü'l-Fünün Ed. Fak. Mec. İstanbul, 1927
MAKDOUR (İb), la place d'al-Fârâbî dans l'ecole ppilosophique musulmane, Paris, 1934

SAYILI (Doç. Dr. AYDIN), Fârâbi ve İlim, Ank. Ün. Dil-Tarih Coğ. Fak. Dergisi, Cilt VIII/Sayı 4, Ankara, 1950.

SAYILI (Doç. Dr. AYDIN), Fârâbî ve Türk Tefekkür Tarihindeki Yeri, Belleten, Cilt 15/Sayı 57, Ankara, 1951

ŞEHSUVAROĞLU (Dr. B. Numan), Fârâbî, İstanbul 1950

TÜRKER—KÜYEL (Prof.Dr. Mübâhat), Fârâbî ve Değer, Araştırma, D.T.C.F., Ankara, 1976.

TÜRKER-KÜYEL (Doç. Dr. Mübâhat), Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri, Ankara

ÜLKEN (Prof. H. Ziya), Türk Tefekkürü Tarihi, İstanbul,1933

ÜLKEN (Prof. H. Ziya), La pensee de l'İslâm, İstanbul,1953

ÜLKEN (Prof. H. Ziya), Fârâbî ve İbn Sinâ'nın Garp orta çağ Düşüncesi Üzerinde Tesirine Dair Yeni Bazı Münakaşalar, An. Ün. İlâhiyat Fak. Dergisi, Cild I-IV/, Ankara, 1957

Carra de Vaux, Les Penseurs de l'İslâm, Paris, 1921

A- FÂRÂBÎ'DEN BAHSEDEN KLASİK KAYNAKLAR

BEYHAKİ (Ebu Süleyman), Tetimme Sıvani'l-Hikme, (Köprülü Kütüphanesi)
İbn CÜLCÜL: Tabakatü'l-Etibba, Kâhire, 1955
İbn u'l ESİR (İzzeddin Ebu'l-Hasan Ali), el-Kâmil fi't-Tarih
İbn FATİK: Muhtaru'l-Hakem (Köprülü Kütüphanesi)
İbn HALLİKAN (Ahmed Bermeki), Vetayâtü'l-Ayân, Kâhire, 1948
İbn KESİR (İmmadeddin İsmail) el-Bidâye Ve'n-Nihâye
İbnü'l-KIFTİ (Cemâleddin Ali) İhbâru'l-Ulema, Kâhire, 1326
MESUDİ (Ebu'l-Hasan), Mürücü'z-Zeheb, Beyrut, 1973
İbnu'n-NEDİM (el-Verrak), Fihrist, Leipzig, 1871-1872
SAFEDÎ (Selâhaddin Halil), el-Vâfi bi'l-Vefeyat,
İbn E. ÜSAYBİA, Uyunü'l-Enbâ, Kâhire, 1882

B- FÂRÂBÎ'NİN KENDİ ESERLERİ
AHKAMÜ'N-NÜCUM
ARİSTO FELSEFESİ (Terc. Prof. Dr. H.ATAY), İlâhiyat Fak. Ankara, 1974
EFLÂTUN FELSEFESİ (Terc. Prof. Dr. H. ATAY), İlâhiyat Fak. Ankara, 1974
EFLÂTUN ile ARİSTOTELES'in Görüşlerinin Uzlaştırılması (Terc. Dr. Mahmut KAYA) Felsefe Arkivi, İstanbul, 1984
Risâletün li-EFLATUN Fi'r-RED... (Terc. Prof. Dr. M.KÜYEL), DTCF. Felsefe Ar. Derg. III. Ankara, 1965
EFLÂTUN KANUNLARININ Özeti (Terc. Y. Doç. Dr. F. OLGUNER), Kültür ve Turizm Bakanlığı, Ankara, 1985
Kitabu'l-FÜSUS, Haydarâbad-Dakkan, 1345 H.
HALA HAKKINDA (Terc. Prof. Dr. A. SAYILI), Türk Tarih Kurumu, Ankara, 1951
İLİMLERİN SAYIMI (Terc. Prof. A. ATEŞ), Maarif Vekâleti, İstanbul, 1955
el-MEDİNETÜ'l-FAZILA (Terc. N. DANIŞMAN), Maarif Vek. İstanbul, 1956
Kitâbü'l-MUSİKİYYİ'l-KEBİR: Kâhire
Kitâbü'l-MÜFARAKAT, Haydarâbad-Dakkan, 1345
Fârâbî'den SEÇME PARÇALAR (Terc. K. BURSLAN), Maarif Vekâleti, İstanbul, 1935
es-SİYASETÜ'l-Medeniyye (Terc. Doç. Dr. M. AYDIN, Doç. Dr. A. ŞENER, Doç. Dr. R. AYAS), Kültür Bakanlığı, Ankara, 1980
TABİAT İLİMLERİNİN Kökleri Hakkında Yüksek Mahâleler Kitabı (Terc. Prof. Dr. N. LUGAL, Doç. Dr. A. SAYILI), Belleten, C. 15,Ankara
TAHSİLÜ'S-SAADE: Haydarâbad-Dakkan, 1345
UYUNÜ'l-MESAİL, Haydarâbad-Dakkan, 1345 H.
RİSALE-i VAHİD Ve'l-Vahde

C- FÂRÂBÎ HAKKINDA YAZILANLAR

ADIVAR (Adnan), Fârâbî (İslâm Ansiklopedisi ayrı basım), İstanbul, 1947

ARSAL (S. Maksudi), Fârâbî'nin Hukuk Felsefesi, İstanbul Ün. Hukuk Fak. Mecmuası, (ayrı basım), 1945

ATEŞ (Prof. Ahmet), Fârâbî'nin Eserlerinin Bibliyografyası, Belletten, C.XV'/sayı 57 (Ocak-1951 ayrı baskı)

AYDIN (Dr. Mehmet), Fârâbî'nin Siyasi Düşüncesinde Saadet Kavramı, İlâhiyat Fak. Dergisi, (XXI), Ankara, 1976

AYNİ (M. Ali), Fârâbî, İstanbul, 1332

de BOER (Prof. DR. T. İ.), İslamda Felsefe Tarihi (Terc. Y. KUTLUAY), Ankara, !(/)

ÇUBUKÇU (Prof. Dr. İ. Agâh), İslâm Düşünürleri, İlâhiyat Fak. Ankara, 1977

DİETERİCİ (Fr.), al-Fârâbî's Philos,Leiden, 1980

d'ERLANGER (Baron Rodolphe), a Musque Arabe grand Traite de La Musique, (Kitabul'l-Musiqi al-Kabir) Paris,1930

EŞİN (Dr. Emel), Fârâbî'yi Yetiştiren Kengeres Türk Muhiti'nin Kültür ve Sanatı, İslâm Tetk. Enst. Dergisi, İstanbul, 1976

FARABİ (İsmail H), Şerhu Fususi'l-Hikem

GÜNALTAY (Prof. Şemseddin) Filozofu Fârâbî, D.F.Edebiyat Fak. İstanbul, 1922

HAYRULLAYEF (Muzaffer Muhiddinoviç), Fârâbî-Zamanı ve Doktrini, Taşkent, 1975

HAYRULLAYEF (Muzaffer Muhiddinoviç), Fârâbî ve Matematik, Taşkent, 1975
İZMİRLİ (İ. Hakkı), İki Türk Filozofu, Darü'l-Fünün Ed. Fak. Mec. İstanbul, 1927
MAKDOUR (İb), la place d'al-Fârâbî dans l'ecole ppilosophique musulmane, Paris, 1934
SAYILI (Doç. Dr. AYDIN), Fârâbî ve İlim, Ank. Ün. Dil-Tarih Coğ. Fak. Dergisi, Cilt VIII/Sayı â, Ankara, 1950
SAYILI (Doç. Dr. AYDIN), Fârâbî ve Türk Tefekkür Tarihindeki Yeri, Belleten, Cilt 15/Sayı 57, Ankara, 1951
ŞEHSUVAROĞLU (Dr. B. Numan), Fârâbî, İstanbul 1950
TÜRKLER – KÜYEL (Prof. Dr. Mübâhat), Fârâbî ve Değer, Araştırma D. T. C. F., Ankara, 1976
TÜRKER-KÜYEL (Prof. Dr. Mübâhat), Aristoteles ve Fârâbî'nin Varlık ve Düşünce Öğretileri, Ankara
ÜLKEN (Prof. H. Ziya), Türk Tefekkürü Tarihi, İstanbul,1933
ÜLKEN (Prof. H. Ziya), La pensee de l'İslâm, İstanbul,1953
ÜLKEN (Prof. H. Ziya), Fârâbî ve İbn Sinâ'nın Garp orta çağ Düşüncesi Üzerinde Tesirine Dair Yeni Bazı münakaşalar, An. Ün. İlâhiyat Fak. Dergisi, Cİld I-IV/, Ankara, 1957
Carra de Vaux Les Penseurs de l'İslâm, Paris, 1921